
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XX (2023), №2
s. 119-151
doi: 10.36121/mwojnar.20.2023.2.119

Marek Wojnar
ORCID: 0000-0002-7639-8321
(Polska Akademia Nauk)

Od obozu wojskowego ustaszy po internowanie na wyspach południowych Włoch. Mało znany epizod z dziejów Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w latach 1933-1937

„widziałem wśród nocy wierzchołek Etny z wyspy Filicudi. Noc była księżycowa, gwiazdzista, jasna. I chociaż odległość wynosiła około 100 km widziałem pokryty wiecznym śniegiem i oświetlony księżycem wierzchołek Etny”¹.

Hryhorij Kupeckij

Streszczenie: Niniejszy artykuł stanowi próbę omówienia losów ósemki działaczy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów, którzy w latach 1933-1934 trafili do obozu szkoleniowego chorwackich ustaszy na Półwyspie Apenińskim, a po jego likwidacji zostali internowani na Wyspach Liparyjskich i Sycylii, gdzie przebywali aż do 1937 r. W tekście omawiam początkowy etap relacji między OUN, a ustaszami, opisuję okoliczności umieszczenia ukraińskich nacjonalistów w obozie chorwackich nacjonalistów i sam ich pobyt. Wreszcie rekonstruuje okres internowania działaczy OUN w Totorici, a także na Lipari, Stromboli i Filicudi w latach 1934-1937.

Słowa kluczowe: ukraiński nacjonalizm, Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów, Mychajło Kołodzinski, ustasze, obóz szkoleniowy, internowanie, Włochy, Sycylia, Wyspy Liparyjskie

From the Ustasha military camp to internment on the islands of southern Italy

Annotation: This article is an attempt to discuss the fate of eight activists of the Organization of Ukrainian Nationalists who, in 1933-1934, ended up in a training camp of the Croatian Ustaše on the Apennine Peninsula, and after the liquidation of the camp were interned

---

¹ Г. Купецький, *Там де сонце сходить. Спогади бойовика ОУН на Далекому Сході*, Торонто 1988, s. 20.

in the Lipari Islands and Sicily, where they stayed until 1937. I discuss the initial stage of relations between the OUN and the Ustaše, I describe the circumstances of placing Ukrainian nationalists in the camp of Croatian nationalists and their stay. Finally, I reconstruct the period of internment of OUN activists in Totorici, as well as in Lipari, Stromboli and Filicudi in the years 1934-1937.

Keywords: ukrainian nationalism, Organization of Ukrainian Nationalists, Mykhailo Kolodzinsky, ustasha, training camp, internment, Italy, Sicily, Lipari Islands.

Zagadnienie ukraińskiego nacjonalizmu u przeciętnego odbiorcy może wywołać rozmaite skojarzenia: antysowiecki opór, przedmiot polityki pamięci współczesnej Federacji Rosyjskiej, zbrodnia wołyńsko-galicyska etc. Praktycznie u nikogo temat ten nie wywoła skojarzeń z wulkanami. A właśnie w cieniu ciągle aktywnych wulkanów Etna, Vulcano i Stromboli w latach 1934-1937 spędzało swój czas ośmioro członków Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. Działacze ci trafili w rozmaitych okolicznościach w latach 1932-1934 na Półwysep Apeniński. Byli wśród nich zarówno działacze prowadzący działalność podziemną, jak i studenci przebywający na stypendium w Rzymie. Następnie wszyscy oni trafili do obozu szkoleniowego² chorwackich ustaszy. Po zamachu w Marsylii przeprowadzonym przez ustaszy i Wewnętrzzną Macedońską Organizację Rewolucyjną (WMRO) 9 października 1934 r., w którym zginęli jugosłowiański król Aleksander I i minister spraw zagranicznych Francji Louis Barthou, władze włoskie internowały ustaszy, a wraz z nimi grupę nacjonalistów ukraińskich na Wyspach Liparyjskich.

Kwestia pobytu działaczy OUN w obozie ustaszy, a następnie na Wyspach Liparyjskich i Sycylii jest tematem słabo zbadanym³, choć niewątpliwie bardzo istotnym z kilku powodów. Po pierwsze do obozu chorwackich rewolucjonistów trafiło kilku działaczy zaangażowanych w najbardziej znane akcje sabotażowe i terrorystyczne (z zamachem na posła Tadeusza Hołówkę włącznie). Po drugie, liderem całej kompanii był Mychajło Kołodzinski, który właśnie podczas internowania przygotowywał swoje prace teoretyczne, w jakich poruszał zagadnienia rewolucji i wojny partyzanckiej, a także czystek etnicznych na ludności polskiej i żydowskiej (zdaniem polskich badaczy de facto był on architektem koncepcji zbrodni wołyńsko-galicyskiej⁴). Po trzecie, zagadnienie to dotyka ważnego tematu powiązań między ruchami integralnego nacjonalizmu narodów Europy Środkowo-Wschodniej⁵. Po czwarte, rzuca więcej światła na okoliczności dalekowschodniej misji OUN, w której wzięli udział internowani Hryhorij Kupecki, Mychajło Hnatiw i Hryhorij

² Inaczej niż w większości opracowań piszę o obozie ustaszy w liczbie pojedynczej. Pomimo że obóz chorwackich rewolucjonistów we Włoszech kilkakrotnie zmieniał miejsce, to faktycznie nigdy nie mieliśmy do czynienia z równoległym funkcjonowaniem dwóch lub więcej obozów. W obliczu tego postuluje się liczbą mnogą tworzy w mojej ocenie chaos pojęciowy.

³ Najpełniej zagadnienie to zostało opisane przez Wasyla Jaszana w tekście poświęconym postaci Mychajła Kołodzinskiego. Późniejsze opracowania są w znacznym stopniu zależne od tej publikacji, która pomimo braku aparatu naukowego i pewnych błędów merytorycznych zachowuje swoją wartość, В. Яшан., *Полковник Михайло Колодзінський (у 40-річчя його смерті)*, „Сурмач”, 1979, nr 1-2, s. 11-17; Tenże, *Полковник Михайло Колодзінський (закінчення)*, „Сурмач”, 1979, nr 3-4, s. 24-29.

⁴ G. Motyka, *Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016, s. 23-36.

⁵ *Fascism without borders: Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945*, red. A. Bauerkämper, G. Rossoliński-Liebe, Berghahn Books 2017.

Fajda⁶. Po piąte, pozwala lepiej poznać słabo zbadane zagadnienie działalności OUN we Włoszech⁷. Wreszcie, pokazuje pewną elastyczność międzynarodowej strategii ukraińskich nacjonalistów: OUN nie trzymała się sztywno jednej określonej orientacji nawet jeżeli ta przedstawiała dla niej bardzo dużą wartość jak w przypadku orientacji proniemieckiej, lecz poszukiwała rozmaitych „kontraherentów” (jak to było określane w dokumentach organizacji) dla realizacji własnych celów.

Zasadnicze źródła do omawianego tematu znajdują się dwóch miejscach. Pierwszym z nich są zapiski przedstawiciela OUN we Włoszech Jewhena Onackiego za lata 1935-1937 przechowywane w Naukowym Towarzystwie Szewczenki w Nowym Jorku. Materiały te stanowią ciąg dalszy szeroko wykorzystywanych w literaturze przedmiotu prac *W Wiecznym mieście. Zapiski ukraińskiego dziennikarza*⁸. Pierwotnie również były przeznaczone do publikacji do czego jednak ostatecznie nie doszło⁹. Większość tych materiałów stanowi korespondencja Onackiego z kierownikiem OUN Jewhenem Konowalcem. Pierwszy list dotyczący zagadnień związanych z internowaniem jest datowany na 24 stycznia 1935 r., ostatni na 27 września 1937 r. Tak więc, źródło to nie zawiera informacji na temat pobytu działaczy OUN w obozie ustaszki. Pewne wątki dotyczące tego tematu mieszczą się w czwartym tomie zapisek wydanych w 1989 r. w Toronto. Pozostałe materiały znajdują się w kijowskim Archiwum Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Kijowie. Są one zgromadzone przede wszystkim w teczce: *Teren włoski korespondencja* (fond 1, opys 1, sprawa 93). Większość listów stanowi korespondencja Kołodzińskiego z innymi działaczami OUN. Materiały te poruszają zarówno zagadnienia związane z pobytem w obozie ustaszki, jak również z internowaniem i obejmują okres między 8 stycznia 1934, a jesienią 1937 r.¹⁰

Źródła te są dość trudne w badaniu. Wynika to z tego, że całe zagadnienie cechowała daleko posunięta dyskrecja. Wystarczy wspomnieć, że włoscy urzędnicy po wizycie Onackiego u internowanych na Sycylii w maju 1935 r. prosili go, aby nie informował o okolicznościach wyjazdu nikogo włącznie z własną żoną¹¹. Konowalec dwukrotnie prosił przedstawiciela OUN we Włoszech, aby nie poruszał tego zagadnienia w korespondencji z nikim oprócz jego samego¹². Włosi zajmujący się kwestią internowanych nie wiedzieli

⁶ М. Посівнич, *Деякі аспекти діяльності Організації Українських Націоналістів на Далекому Сході*, „Український визвольний рух”, 2005, nr 5, s. 122-130; Tenże, *Українська національна колонія в Манджурії у 1920-1945 рр.*, „Наукові записки Національного університету Острозьська академія. Історичні науки”, 2010, nr 15, s. 43-54; Й. Окабе, *Діяльність ОУН в Харбїні та візит делегатів ОУН в Японію в 1937 р. Григорій Купецький та японці*, „Сходознавство”, 2021, nr 88, s. 63-104.

⁷ Рог. В. Ковальчук, *Українське підпілля у листуванні членів ОУН з італійськими державними діячами у 1930-х роках*, „Український археографічний щорічник”, 2009, nr 13/14, s. 352-364.

⁸ Є. Онацький, *У вічному місті. Записки українського журналіста*, Буенос Айрес 1954; Tenże, *У вічному місті – II. Записки українського журналіста. 1931-1932 роки*, Торонто, 1981; Tenże, *У вічному місті – III. Записки українського журналіста 1933 рік*, Торонто, 1985; Tenże, *У вічному місті – IV. Записки українського журналіста 1934 рік*, Торонто, 1989.

⁹ Л. Винар, *Євген Онацький – чесність з нацією 1894-1979*, Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто 1981, s. 21, 27.

¹⁰ Materiały znajdujące się w teczce sięgają co prawda 23 kwietnia 1938, ale ostatnie listy pochodzą z okresu nie pokrywającego się z internowaniem, a tym samym posiadają ograniczoną przydatność dla badanego zagadnienia.

¹¹ J. Onacki do J. Konowalca, 4 lipca 1935 r., Naukowe Towarzystwo Szewczenki w Nowym Jorku (dalej NTSh), Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 201.

¹² Onacki wykazywał się w tej kwestii pewną niesubordynacją, niemniej w listach kierowanych

kogo dokładnie przetrzymują, zaś kierownictwo OUN nie chciało przekazać im dokładnych informacji na ten temat z powodów konspiracyjnych¹³. Nawet czołowi działacze, jakimi byli przecież Konowalec i Onacki nie posiadali kompletnych informacji na temat ósemki¹⁴. Listy pisane są z wykorzystaniem charakterystycznego dla OUN kodu. Oprócz tego na określenie internowanych na Wyspach Liparyjskich często są wykorzystywane oddzielne określenia, nie pokrywające się z ich zwyczajowymi pseudonimami pod jakimi są znani w większości opracowań. Sam Kołodzinski w tym czasie równolegle korzystał z czterech pseudonimów. Część istniejącej korespondencji ze zbioru kijowskiego jest w języku włoskim. Mowa tu o listach kierowanych do urzędników włoskich oraz o oficjalnej części korespondencji między Sycylią oraz Wyspami Liparyjskimi, a włoskim ośrodkiem OUN, kierowanym przez Jewhena Onackiego. Te ostatnie listy przechodziły przez ręce włoskich urzędników, wskutek czego nie można było w nich przekazywać informacji o poufnym charakterze¹⁵. Pozostałe listy pisane są w języku ukraińskim.

W niniejszym artykule stawiam sobie kilka celów. Po pierwsze, chciałbym omówić relacje Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów oraz Ustaszcy – Chorwackiego Ruchu Rewolucyjnego od nawiązania relacji w 1931 r. po jesień 1933 r., kiedy pierwszy działacz OUN trafił do ustaszowskiego obozu w Vischetto. Po drugie, spróbuję opisać, jak wyglądała rzeczywistość obozu, a także szerzej struktury ustaszcy we Włoszech, z którą zetknęli się ukraińscy nacjonałiści. Po trzecie – omówię, kiedy i w jakich okolicznościach członkowie OUN trafili do obozu. Spróbuję też zrekonstruować, jakie intencje przyświecały Kierownictwu Ukraińskich Nacjonalistów (dalej PUN, Prowid Ukrajnińskich Nacjonalistiw) podczas kierowania poszczególnych działaczy do obozu ustaszcy. Wreszcie omówię internowanie członków OUN w Totorici na Sycylii oraz na Wyspach Liparyjskich. Zasadnicze ramy chronologiczne niniejszego tekstu obejmują lata 1933-1937. W części wprowadzającej niezbędne było cofnięcie się do początku lat trzydziestych, kiedy doszło do nawiązania relacji ustaszcy i OUN.

1. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i Ustaszcy – Chorwacki Ruch Rewolucyjny

Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i Ustaszcy – Chorwacki Ruch Rewolucyjny¹⁶ stanowiły dwie organizacje międzywojennego nacjonalizmu integralnego, dążą-

---

do podmiotów zewnętrznych zagadnienia przedstawiał dość ogólnie, J. Konowalec do J. Onackiego, 26 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 128; J. Konowalec do J. Onackiego, 20 listopada 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 295; J. Onacki do redakcji „Swobody”, 11 sierpnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 229.

¹³ Powód tego był dość oczywisty. Sześciu z ośmiu nacjonalistów, którzy trafili do obozu ustaszcy, a następnie na internowanie miało realne powody (jedni mniejsze, inni większe), aby obawiać się wydania w ręce Polaków z uwagi na prowadzoną wcześniej działalność podziemną, J. Konowalec do J. Onackiego, 6 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 68.

¹⁴ Onacki przed wyjazdem na Sycylię nie znał pełnego składu grupy, zaś Konowalec nie znał ich prawdziwych nazwisk. Szersze informacje posiadał Mychajło Turczmanowycz, który przebywał przez miesiąc w obozie ustaszcy oraz członek PUN Omelan Senyk, J. Konowalec do J. Onackiego, 31 maja 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 193; J. Konowalec do J. Onackiego, 6 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 68.

¹⁵ J. Onacki do J. Konowalca, 29 lipca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 218.

¹⁶ Organizacja początkowo nosiła nazwę; Ustaszcy – Chorwacka Organizacja Rewolucyjna (Ustaša – Hrvatska revolucionarna organizacija, UHRO). W 1933 została przemianowana na Ustaszcy – Chorwacki

ce do zdobycia niepodległości odpowiednio Ukrainy i Chorwacji drogą rewolucyjną. OUN została powołana do życia w 1929 r. podczas kongresu we Wiedniu z połączenia Ukraińskiej Organizacji Wojskowej (UWO) oraz kilku młodzieżowych organizacji nacjonalistycznych. Ustasze faktycznie powstały we Włoszech w latach 1930-1932. Pomimo, że obie organizacje zostały powołane do życia na emigracji, to ich struktura była odmienna. Zasadniczym obszarem aktywności OUN były ziemie zamieszkałe przez Ukraińców w granicach II Rzeczypospolitej (szczególnie Galicja Wschodnia). W 1932 r. organizacja miała tam 2,5 tysiąca członków, trzy lata później (mimo aresztowań) już 4,5 tysiąca. Oprócz tego OUN posiadała swoje zagraniczne ośrodki we Francji, Czechosłowacji, Niemczech, Wolnym Mieście Gdańsku i wielu innych miejscach. Działalność ustaszy koncentrowała się za granicą. Głównym ośrodkiem aktywności chorwackich nacjonalistów były Włochy, lecz organizacja posiadała także swoje struktury w Niemczech oraz na Węgrzech. Ogółem na emigracji przebywało około tysiąca ustaszy, zaś w obrębie granic Jugosławii działalność prowadziło kilkuset członków organizacji¹⁷. Ta różnica pociągała za sobą następne. OUN nie stroniąc od terroru, podejmowała działania nakierowane na szeroką mobilizację mas (akcja szkolna, antymonopolowa, kult grobów i rocznic narodowych), podczas gdy ustasze koncentrowali się na działalności terrorystycznej. Ideologia obydwu ruchów skupiała się na centralnym postulacie zdobycia niepodległego państwa, do którego to celu należało dążyć wszystkimi możliwymi środkami (nie wyłączając czystek etnicznych). Zagadnienie porównania tych dwóch ruchów od strony metod działania i ideologii jest już przedmiotem refleksji naukowców¹⁸.

Kontakty pomiędzy OUN, a ustaszami zostały nawiązane na początku lat trzydziestych na terenie Niemiec i Wolnego Miasta Gdańska, gdzie obydwie ruchy prowadziły działalność. OUN posiadała swój ośrodek w Niemczech, na którego czele stał Richard Jary¹⁹. W latach 1931-1934 Berlinie działała kierowana przez Mychajła Seleszkę Ukraińska Służba Prasowa (*Ukrainischer Fressedienst*), wydająca biuletyny po niemiecku i ukraińsku²⁰. W tym samym budynku funkcjonowało nacjonalistyczne biuro prasowe obsługujące ukraiński segment prasy²¹. Pod wpływami nacjonalistów ukraińskich znajdowało się też czasopismo „Osteuropäische Korrespondenz”²². OUN posiadała związki

---

Ruch Rewolucyjny (*Ustaša – Hrvatski revolucionarni pokret*)

¹⁷ R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003, s. 149, 336; P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror Ante Pavelic and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, Budapest 2018, s.129-130.

¹⁸ Por. В. Ковальчук, *Організація Українських Націоналістів та Усташська хорватська революційна організація: спроба порівняльного аналізу*, „Воєнна історія”, 2010, nr 6; А. Баканов, *Организация украинских националистов и усташское движение в 1930-1940-е гг.: сравнительный анализ*, [w:] *Организация власти в государствах Балканского полуострова: от Средневековья к современности. Сборник статей по материалам круглого стола молодых ученых (Москва, 16 апреля 2011 г.)*, red. А. Чубарьян, Москва 2012, s. 64-91; О. Зайцев, *ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи*, „Український історичний журнал”, 2012, nr 1, s. 89-101; G. Motyka, *Wołyń '43...*

¹⁹ П. Мірчук, *Нарис історії Організації Українських націоналістів. Перший том 1920-1939*, red. С. Ленкавський, Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк 1968, s. 483.

²⁰ *Українська пресова служба* [w:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, t. 9, Париж, Нью-Йорк, 1980. <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii264.htm> (dostęp 24.03.2023)

²¹ П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 499-500.

²² А. А. Зięба, *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie i jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*, Kraków 2010, s. 137.

z narodowymi socjalistami. Według źródeł polskiego MSW przytaczanych przez Ryszarda Torzeckiego OUN kontaktowała się ze sztabami Adolfa Hitlera i Alfreda Rosenberga²³. OUN posiadała swój ośrodek również w Gdańsku. Kierował nim Andrij Fedyna. Miejsce to było istotnym punktem przerzutowym nielegalnej literatury, pieniędzy oraz uzbrojenia i materiałów wybuchowych na teren II Rzeczypospolitej, terenem spotkań czołowych działaczy Krajowej Egzekutywy OUN (dalej KE OUN) z działaczami emigracyjnymi. W Gdańsku odbywały się również szkolenia bojowe i wojskowe dla ukraińskich nacjonalistów, istniał arsenał broni oraz działało laboratorium chemiczne. Wreszcie miejsce to jawiło się jako schronienie dla działaczy zaangażowanych działalność sabotażową i terrorystyczną²⁴.

Aktywni w Niemczech i Wolnym Mieście Gdańsku byli też ustasze. W Berlinie mieściło się centrum propagandowe ruchu, wydawano czasopismo „Nezavisna Hrvatska Država”. Również w niemieckiej stolicy pod kuratelą biura zagranicznego NSDAP, na którego czele stał Alfred Rosenberg funkcjonowała agencja prasowa kierowana przez Mile Budaka i Branimira Jelića, publikująca czasopismo „Croatipress”. Oprócz tego w latach 1931-1932 w Berlinie wydawany był przez Slavka Cihlara niemieckojęzyczny biuletyn „Kroatischer Informations-Dienst”. Kierownictwo ruchu ustaszy w Berlinie znajdowało się w rękach Jelicia i Mladena Lorkovicia. W styczniu 1934 r. w związku z ociepleniem w relacjach niemiecko-jugosłowiańskich „Croatipress” oraz „Nezavisna Hrvatska Država” zostały przeniesione do Gdańska²⁵.

Dokładnie kontakty między OUN, a ustaszami należy datować przynajmniej od początku lat trzydziestych. Mychajło Seleszko w swoim dzienniku wzmiankował, że 6 lutego 1931 r. doszło w Berlinie do spotkania działaczy OUN z Lorkoviciem i Cihlarem. Ustalono ogólny kształt współpracy i wspólnych wystąpień mniejszości narodowych „przeciwko ich ciemniźcytelom”²⁶. O tym, że sprawa chorwacka interesowała ukraińskich nacjonalistów świadczył również udział Seleszki w proteście w związku z zabójstwem chorwackiego pisarza Milana Šufflaja w czerwcu 1931 r.²⁷. Istotnym punktem kontaktów było również Wolne Miasto Gdańsk. Rezydujący tam Fedyna po wojnie wspominał o długoletniej znajomości, łączącej go z przyszłym ministrem wojny Niezależnego Państwa Chorwackiego Slavkiem Kvaternikiem, któremu pomagał w organizacji wydawania wspomnianego czasopisma „Nezavisna Hrvatska Država” w mieście

²³ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy*, Warszawa 1972, s. 116.

²⁴ P. Fedusio, *Ukraińcy w Wolnym Mieście Gdańsku*, [w:] *Między Odrą a Dnieprem. Wyznania i narody*, red. T. Stegner, Gdańsk 1997, s. 147; B. Heydenkorn, *Wolne Miasto Gdańsk*, „Kultura”, 1959, nr 6, s. 133-134; L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa ukraińskich organizacji nacjonalistycznych w Polsce w latach 1922-1939*, Kraków 2009, s. 98, 267-268.

²⁵ P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 82-83; J. Szczepanik, K. Wilamowski, *Ustasze i separatyzm chorwacki: przyczynek do badań nad chorwackim ruchem nacjonalistycznym*, „Przegląd Historyczny”, 1983, nr 1, s. 80; J. Jareb, *Publikacje domobransko-ustašskog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.-1944. - I. dio*, „Časopis za suvremenu povijest”, 1994, nr 2, s. 251; J. Jareb, *Publikacije domobransko-ustašskog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.-1944. - II. dio*, „Časopis za suvremenu povijest”, 1994, nr 3, s. 416; J. Jareb, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006, s. 279.

²⁶ Zarazem Seleszko miał pewne wątpliwości odnośnie do możliwości realizacji tych postanowień, *Шоденник Михайла Селешка*, [w:] *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів*, т. 2, cz 1, up. Ю. Черченко, Київ, 2010, s. 28.

²⁷ Tamże, s. 40.

nad Motławą²⁸. O współpracy z ustaszami informowały periodyki ukraińskich nacjonalistów „Biuletyn KE OUN na ZUZ oraz „Surma”. Podkreślano wspólnotę celów i idei między obiema organizacjami²⁹.

2. Ustaszki we Włoszech.

Lider ruchu ustaszki Ante Pavelić znalazł się we Włoszech wiosną 1929 r. Wybór ten nie był przypadkowy. W optyce włoskiej klasy politycznej Jugosławia jawiła się jako przeszkoda dla ekspansjonistycznych celów Rzymu na Bałkanach. W maju 1930 r. na Półwyspie Apenińskim zaczęło się ukazywać czasopismo „Ustaša”³⁰. W kolejnych latach ukształtowała się cała struktura ruchu ustaszki we Włoszech. Składała się ona z trzech zasadniczych elementów: centrum dowodzenia, obozu wojskowego oraz sieci imigracyjnej. Siedzibą Pavelicia stała się Brescia. Tam też ukazywała się prasa i materiały propagandowe. Pierwszy obóz ustaszki liczący wówczas piętnaście osób, znajdował się w Bovegno w Lombardii, nieopodal Jeziora Iseo (prowincja Brescia), zaś na jego czele stanęli Mijo Babić i Zvonko Pospisil³¹. Sieć imigracyjna, za pomocą której werbowano do obozu Chorwatów żyjących w krajach takich jak Belgia, Francja, Niemcy, została zlokalizowana w Mediolanie, a na jej czele stanął Pavlo Djurić. Dokumenty, fotografie kandydatów i dane personalne kandydatów trafiały na skrzynkę pocztową w Chiaso w Szwajcarii skąd wysyłano je do Mediolanu³². Sami ochotnicy zanim trafili do Włoch musieli przejść przez „centrum sortowania” w niemieckiej Kolonii³³. Poza przedstawionym „trójpodziałem” ustaszki posiadali swoje ośrodki w przygranicznych miastach Triest, Zara i Fiume³⁴ (później również w Lagosta)³⁵.

Ze strony włoskiej za personalne kontakty z Paveliciem dotyczące polityki zagranicznej i finansowania odpowiadał kierownik specjalnej komórki w ramach MSZ Biura Chorwackiego Paolo Cortese. Był on podporządkowany bezpośrednio podsekretarzowi Fulvio Suvichowi i samemu Benito Mussoliniemu, pełniącemu wówczas obowiązki szefa MSZ. Kierownik policji Arturo Bochini zapewniał ustaszkom ochronę i wsparcie logistyczne. Bezpośredni nadzór nad tą sferą sprawował szef włoskiej tajnej policji inspektor Ercole Conti. Wywiad wojskowy kierowany przez Pietro Badoglio nadzorował dostarczanie broni, wspomagał za pośrednictwem ambasad i konsulatów zagraniczną sieć Pavelicia oraz prowadził działania kontrwywiadowcze³⁶. W 1932 r. wsparcie finansowe ustaszki ze specjalnego fun-

²⁸ П. Мірчук, *Напис історії...*, s. 485-486; P. Fedusio, *Українці в Волнмym Мієście Gdańsku*, s. 147; B. Heydenkorn, *Wolne Miasto Gdańsk*, s. 134.

²⁹ Т. Марискевич, *Стосунки ОУН з «малими» європейськими державами та організаціями праворадикального спрямування*, [w:] *Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: зб. тез доповідей X наук.-практ. конф.*, 31 березня - 5 квітня 2014 р., Львів 2014, s. 295; *Боротьба хорватів за волю*, „Сурма”, 1934, nr 1-2, s. 7-9.

³⁰ P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 57-58, 65, 69.

³¹ Warto dodać, że od 1931 r. ustaszki posiadali też podobny obóz w Jankapuszta na Węgrzech, Tamże, s. 75.

³² P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s.73-74.

³³ Tamże, s. 83-84.

³⁴ Obecnie Triest, Zadar, Rijeka.

³⁵ P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 93.

³⁶ Tamże, s. 76-77, 82; J. Szczepanik, K. Wilamowski, *Ustaszki i separatyzm chorwacki...*, s. 81.

duśzu MSZ wynosiło 70 tysięcy lirów miesięcznie³⁷. Dwa lata później kwota ta wzrosła do 200 tysięcy³⁸.

W marcu 1933 r. rozrastający się obóz przeniesiono do Borgo Val di Taro w Apeninach, zaś kwaterę główną Pavelicia z Brescii do Modeny. Po dwóch miesiącach w Borgo Val di Taro (prowincja Parma) liczba ustaszy wzrosła do stu czterdziestu³⁹. Na początku lipca 1933 r. z uwagi na zachowanie ustaszy nie odpowiadające normom konspiracji obóz przeniesiono do niewielkiej wioski Vischetto nieopodal miasta Bardi (prowincja Parma). W czasie siedmiu miesięcy pobytu w tym miejscu liczba ustaszy sięgnęła czterystu, choć w planach włoskich było, aby podnieść ją do tysiąca ludzi⁴⁰. Do kolejnej zmiany lokalizacji doszło w lutym 1934 r. Odbyło się to na tle nieudanego zamachu na króla Aleksandra I w Zagrzebiu. Petar Oreb, jeden z zamachowców, przebywał wcześniej w obozie w Vischetto. Schwytany przez jugosłowiańską policję przekazał jej szczegółowe informacje na temat szkolenia, które następnie trafiły do prasy. Pomiedzy 6, a 7 lutego 1934 r. obóz przetransportowano do miejscowości Oliveto w prowincji Arezzo. Kwaterę główną Pavelicia przeniesiono do Turynu, centrum imigracyjne do Bologni, zaś skrzynkę do Lugano. Kolejny raz obóz zmienił miejsce w związku z wykryciem poprzedniej lokalizacji przez wywiad jugosłowiański w lipcu 1934 r. Wówczas przeniesiono go do San Demetrio w Abruzji⁴¹.

O tym jak wyglądała rzeczywistość w obozie ustaszy możemy dowiedzieć się z prasy relacjonującej zeznania Oreba. Lwowskie „Diło”, powołując się na belgradzką „Politykę” w październiku 1934 r. opisywało rzeczywistość w obozie w Vischetto:

Uczyli się w tym obozie czytać mapy wojskowe, znaki [alfabetu] Morse’a, i posługiwanie się karabinami i mirtaliezami. Policja i alpini [włoska piechota górską – M. W.] widzieli jak „ustasze” ćwiczyli, a jak rzucali bomby, detonację można było słyszeć daleko. „Ustasze” ćwiczyli na nagich górach, gdzie nie ma nawet krzewów, a na dole ćwiczyli bersalierzy (włoscy żołnierze)⁴²

W obozie panowała surowa dyscyplina. Wobec działaczy podejrzewanych o szpiegostwo zapadały wyroki śmierci. Prawdopodobnie w ten sposób zginęło około dwudziestu osób⁴³. Warto wspomnieć, że w obozie oprócz ustaszy obecni byli też członkowie WMRO. Niektórzy z nich, jak późniejszy wykonawca zamachu w Marsylii Władimir Czernozemski (właściwie Weliczko Dimitrow Kerin) pełnili funkcje instruktorów⁴⁴.

³⁷ R. Bosworth, *Mussolini's Italy. Life under the Fascist Dictatorship*, New York 2014, s. 284.

³⁸ G. Motyka, *Wotyń '43...*, s. 160.

³⁹ P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 82.

⁴⁰ Tamże, s. 83.

⁴¹ Tamże, s. 92-94.

⁴² *Из життя "Усташів". Табор хорватських незалежників*, „Diło”, 1934, nr 290, s. 5; Dziennikarz nieprecyzyjnie przekazuje zeznania Oreba przypisując je do obozu w Borgo Val Di Taro, a nie w Vischetto, por. P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 86.

⁴³ C. Iordachi, G. Miljan, „Why We Have Become Revolutionaries and Murderers”: *Radicalization, Terrorism, and Fascism in the Ustaša–Croatian Revolutionary Organization*, „Terrorism and Political Violence”, 2022, s. 9-10.

⁴⁴ P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 74-100.

3. Działacze OUN w obozie ustaszki.

Kierownictwo ustaszki i PUN porozumiały się odnośnie do wysłania kilku członków OUN do obozu najprawdopodobniej na przestrzeni pierwszego półrocza 1933 r. w Berlinie. Można sądzić, że początkowo PUN z jednej strony dążył do umocnienia relacji politycznych z ustaszami, z drugiej zaś chodziło o swoistą wymianę doświadczeń rewolucyjnych, wojskowych, sabotażowych i terrorystycznych⁴⁵. Należy podkreślić, że ukraińscy nacjonaliści początkowo dążyli do tego, aby w obozie umieścić osoby, które posiadały doświadczenie wojskowe lub bojowe zdobyte w szeregach OUN na terenie Galicji Wschodniej, następnie były zmuszone ukrywać się za granicą przed polskimi organami ścigania (najczęściej w Niemczech lub Wolnym Mieście Gdańsku), zaś ich powrót do działalności w szeregach krajowej OUN był najczęściej niemożliwy. Wasyl Jaszana podaje, że jako pierwszy w październiku 1933 r. do Włoch z paszportem wystawionym na nazwisko Husar przybył Mychajło Kołodzinski, pełniący w przeszłości obowiązki referenta wojskowego UWOW (dokładne biografie działaczy OUN przebywających w obozie, a następnie na internowaniu podaje w aneksie)⁴⁶. Trafił on do przez Szwajcarię do Mediolanu, co było standardową drogą dla nowych członków i instruktorów obozu⁴⁷. Tam spotkał się z Paveliciem, a następnie został wysłany do Vischetto, gdzie objął funkcję instruktora w obozie. W ślad za nim podążyli kolejni działacze. Zdaniem Jaszana w listopadzie 1933 r. do obozu trafiło czterech kolejnych członków OUN, wśród których znajdował się Hryhorij Kupecki⁴⁸. Informacja ta jest przynajmniej częściowo prawdziwa. Dokumenty archiwalne pozwalają sądzić, że jeszcze w momencie, kiedy obóz znajdował się w Vischetto trafili tam trzej działacze OUN zaangażowani wcześniej w działalność sabotażową: Kupecki, Roman Kucak, Hryhorij Fajda⁴⁹.

Pod koniec stycznia 1934 r. okoliczności, w których rozwijały się relacje między OUN, a ustaszami uległy zmianie. Było to związane ze zwrotem w relacjach polsko-niemieckich, a do pewnego stopnia również w jugosłowiańsko-niemieckich. W dniu 26 stycznia 1934 doszło do podpisania polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy w stosunkach wzajemnych. OUN obcięto finansowanie, które otrzymywali z Berlina⁵⁰. Na terenie Gdańska znajdującego się pod politycznym wpływem Niemiec doszło do nawiązania współpracy tamtejszej policji z policją polską, a w marcu do pierwszych aresztowań ukraińskich nacjonalistów⁵¹. Nowa sytuacja sprawiła, że z jednej strony znaczenie współpracy z ustaszami wzrosło dla ukraińskich nacjonalistów, z drugiej zaś utrudniła ona otrzymywanie fałszywych niemieckich dokumentów, z pomocą których działacze OUN mogliby trafić do

⁴⁵ OUN chciała też zaprosić ustaszki do udziału w konferencji narodów zniewolonych, podczas której omówiono by plany szerszego kongresu. Sprawa nie miała jednak dalszego ciągu. J. Konowalec do Dmytra Andrijewskiego, 14 kwietnia 1934 r., [w:] *Документи і матеріали...*, t.2, cz. 2, s. 422; por. Д. Андрієвський, *Міжнародня акція ОУН*, [w:] *Організація Українських Націоналістів 1929-1954*, Париж 1955. s. 152.

⁴⁶ В. Яшан, *Полковник Михайло Колодзінський...*, s. 14.

⁴⁷ P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 74.

⁴⁸ В. Яшан, *Полковник Михайло Колодзінський...*, s. 14.

⁴⁹ M. Kołodzinski do Mile Budaka, 10 marca 1936 r., Archiwum Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Kijowie (dalej АОУН), ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 82; R. Jary do M. Kołodzinskiego, 23 stycznia 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 2.

⁵⁰ О. Зайцев, *Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова. 1922-1939 роки. Начерк інтелектуальної біографії*, Київ 2019, s. 235-236.

⁵¹ W maju 1933 r. w wyborach do gdańskiego Volkstagu NSDAP zdobyła 58% mandatów, P. Fedusio, *Українці у Волным Mieście Gdańsku*, s. 151-153.

Włoch⁵². Ustasze z pewnością byli w stanie zrozumieć położenie ukraińskich nacjonalistów, bowiem w tym samym czasie na tle niemiecko-włoskiej rywalizacji w Europie Środkowej doszło do zbliżenia III Rzeszy z Jugosławią, co skutkowało zakazem wydawania „Croatia-press” i „Nezavisne Hrvatske Države” w Berlinie⁵³. Niemniej na Półwysp Apeniński trafili kolejni ukraińscy nacjonałiści. Pod koniec marca 1934 r. do obozu w Oliveto przyjechał Mykoła Łebed, który jednakże spędził tam zaledwie dwa tygodnie⁵⁴. W drugiej połowie kwietnia dotarł tam Mychajło Hnatiw, jeden z nacjonalistów zamieszanych w zamach na posła Tadeusza Hołówkę⁵⁵. Dokumenty nie pozwalają na podanie przybliżonej daty, kiedy w obozie znalazł się Łew Kryško, lecz nastąpiło to nie później niż w czerwcu 1934 r. (równie dobrze mogło się to wydarzyć jeszcze pod koniec poprzedniego roku)⁵⁶.

Ostatnią grupę działaczy OUN, która została wysłana do obozu stanowili Mychajło Muszynski, Oleksandr Bandera oraz Mychajło Turczmanowycz. Byli to stypendyści, którzy trafili do Rzymu na studia pod koniec 1932. Kuratelę nad nimi sprawował Onacki. Trafili oni do obozu w San Demetrio w trzeciej dekadzie sierpnia 1934 r. Przyczyna wysłania tej trójki do obozu szkoleniowego ustaszy była najbardziej prozaiczna z możliwych. Stypendia, które otrzymywali działacze OUN były niewielkie. Onacki starał się uzyskać dodatkowe wsparcie dla greckokatolickich studentów (Bandera i Turczmanowycz byli ponadto dziećmi duchownych) za pośrednictwem biskupa pomocniczego lwowskiego Iwana Buczki w Kongregacji Kościołów Wschodnich⁵⁷. Pieniądze na utrzymanie wysyłał też Richard Jary z berlińskiego ośrodka OUN⁵⁸. W pewnym momencie stypendia zupełnie się skończyły. Od połowy czerwca 1934 r. Onacki skarżył się z każdym listem coraz intensywniej na opłakany stan finansowy włoskiego ośrodka OUN, dla którego trzej działacze stanowili znaczące obciążenie⁵⁹.

Na wsparcie z zewnątrz też nie można było liczyć. OUN właśnie wchodziła w najtrudniejszy moment swojej historii w okresie międzywojennym. 15 czerwca 1934 r. KE OUN przeprowadziła zamach na ministra spraw wewnętrznych Polski Bronisława Pierackiego. Pociągnęło to za sobą masowe areszty działaczy OUN na terenie II Rzeczypospolitej. Ograniczeniu uległa działalność OUN w Niemczech, gdzie doszło do krótkotrwałego aresztu Richarda Jarego. Fedyna uciekł z Gdańska, a następnie ukrywał się na terenie III Rzeszy⁶⁰.

⁵² R. Jary do M. Kołodzinskiego, 23 stycznia 1934 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 2; R. Jary do M. Kołodzinskiego, 7 marca 1934 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 6.

⁵³ P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 89-90; J. Jareb, *Ustaško-domobranski pokret...*, s. 200.

⁵⁴ J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 31 marca 1934 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 7; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 5 kwietnia 1934 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 8.

⁵⁵ Działacz ten był najbardziej zaangażowany w działalność terrorystyczno-sabotażową przeciwko Polsce z całej ósemki i jego wysłanie do Oliveto należy łączyć ze zmianą w relacjach polsko-niemieckich, J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 8; R. Jary do M. Kołodzinskiego, 10 kwietnia 1934 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 9.

⁵⁶ M. Seleszko do M. Kołodzinskiego, 11 lipca 1934 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 12.

⁵⁷ J. Onacki do I. Buczki, 31 stycznia 1933 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – III...*, s. 36.

⁵⁸ R. Jary do J. Onackiego, 24 lutego 1933 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – III...*, s. 86.

⁵⁹ J. Onacki do J. Konowalca, 20 czerwca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 201; J. Onacki do J. Konowalca, 8 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 222; J. Onacki do J. Konowalca, 21 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 234; J. Onacki do J. Konowalca, 4 sierpnia 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 255.

⁶⁰ M. Seleszko do M. Kołodzinskiego, 23 lipca 1934 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 19; List do Kołodzinskiego, 17 sierpnia 1934 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 25.

Mniej szczęścia miał Lebed, będący jednym z organizatorów zamachu na Pierackiego, którego Niemcy wydali Polakom⁶¹. W tej nadzwyczaj trudnej dla OUN sytuacji początkowo rozważano wysłanie stypendystów z powrotem do „kraju” (zwłaszcza Muszynskiego), aby wzmocnić tamtejsze kadry⁶². Było to dość problematyczne, choćby dlatego że polska ambasada w Rzymie posiadała wiadomości o stypendystach⁶³. Niebawem i to okazało się niemożliwe, gdyż zwyczajnie zabrakło pieniędzy nawet na zorganizowanie powrotu, w obliczu czego OUN poprosiła ustaszki o umieszczenie na pewien czas stypendystów w obozie (zakładano, że później wrócą na studia)⁶⁴. Dotarli oni tam pod koniec drugiej dekady sierpnia 1934 r.⁶⁵.

Nie można wykluczyć, że na krótkotrwały pobyt do obozu ustaszki trafiło jeszcze kilku działaczy OUN. W drugiej połowie lipca 1934 r. Onacki informował Konowalca, że polska ambasada przekazała włoskim władzom, że „dwaj ukraińscy terroryści” przeszli granicę włosko-austriacką w okolicy Brennero w Tyrolu Południowym, po czym ich ślad się urwał⁶⁶. Rozważano transfer kilku dodatkowych osób. Kołodzinski w lutym 1934 r. życzył sobie, aby do obozu trafił Oleksa Hasyn, który miałby pełnić funkcję jego zastępcy⁶⁷. Później w związku z utrudnieniami w działalności OUN na terenie Niemiec i Wolnego Miasta Gdańska, do których doszło do zamachu na Pierackiego planowano wysłanie do obozu Mykoły Mytluka, a także Fedyny⁶⁸.

Kontakt listowny działaczy OUN w obozie ze światem zewnętrznym był mocno ograniczony. Trzej stypendyści po przyjeździe pisali do Onackiego: „utrzymanie tajemnicy konieczne. Pisanie adresów czy nazwisk na pocztówkach niedopuszczalne”⁶⁹. Sama korespondencja kierowana do działaczy OUN w obozie musiała przejść przez ustaszowskiemu centrum imigracyjne w Bologni⁷⁰. Niemiecki

⁶¹ M. Селешко, *Звіт з подій в Карпатівці*, [w:] *Документи і матеріали...*, t. 2, cz 1, s. 383-384

⁶² J. Konowalec do J. Onackiego, 18 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 235.

⁶³ J. Onacki do J. Konowalca, 13 czerwca 1933 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – III...*, s. 223.

⁶⁴ J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 6 lipca 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 11; J. Konowalec do J. Onackiego, 20 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 238; J. Onacki do J. Konowalca, 13 sierpnia 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 270; J. Konowalec do J. Onackiego, październik 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 319; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 16 sierpnia 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 24 зв.

⁶⁵ J. Konowalec do J. Onackiego, 17 sierpnia 1934 r. [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 277-278; Stypendyści do J. Onackiego, 22 sierpnia 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 279.

⁶⁶ J. Onacki do J. Konowalca, 21 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 234; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 24 lipca 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 20.

⁶⁷ J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 27 lutego 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 5; R. Jary do M. Kołodzinskiego, 27 marca 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 6.

⁶⁸ Oprócz tych działaczy chciano w obozie umieścić jeszcze jednego członka OUN, którego nie sposób zidentyfikować (nie jest podany nawet pseudonim, a jedynie jego rzemieślnicze wykształcenie), M. Seleszko do M. Kołodzinskiego, 17 lipca 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 13; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 24 lipca 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 20; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 6 października 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 38; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 8 października 1934, АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 39.

⁶⁹ Stypendyści do J. Onackiego, 22 sierpnia 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 279.

⁷⁰ Tamże; R. Jary do M. Kołodzinskiego, 14 kwietnia 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 10; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 6 października 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 38.

ośrodek OUN przesyłał do obozu ukraińską literaturę propagandową⁷¹. Działacze OUN otrzymywali czasopisma „Ukrajinske Slovo”, „Tabor”⁷². Kołodzinski podczas 1934, który spędził w większości w obozie napisał przynajmniej dwie referaty o charakterze teoretycznym. Jeden z nich dotyczył powołania ukraińskiego korpusu na Bałkanach, jaki podjąłby następnie akcję wojskową na Ukrainie, kolejny zagadnienia ukraińskiego Dalekiego Wschodu⁷³. Pierwszy z tych dokumentów został przejęty przez szwajcarską policję, a jego dalszy los jest nieznany⁷⁴. Drugi znajduje się w kijowskim archiwum OUN⁷⁵. Biorąc pod uwagę, że Kołodzinski prosił o wysłanie mu jednej z prac ukraińskiego geografa Stepana Rudnyckiego, można sądzić, że już wówczas kształtowały się jego geopolityczne przemyślenia, które zawarł następnie w *Wojennej Doktrynie Ukraińskich Nacjonalistów*⁷⁶. Działacze OUN nie byli szczerze zamknięci w obozie, lecz posiadali możliwość opuszczania go w celu realizacji innych zadań. Kołodzinski w kwietniu 1934 r. na pewien czas wyjechał w kwestiach organizacyjnych do Szwajcarii, Niemiec i Wolnego Miasta Gdańska⁷⁷. Z kolei we wrześniu 1934 r. Bandera i Turczmanowycz opuścili obóz, aby móc zdać egzaminy na uniwersytecie w Rzymie⁷⁸. Obóz ustaszy prawdopodobnie dwukrotnie odwiedzał Konowalec⁷⁹. O relacjach z ustaszami nie wiemy prawie nic. Jedynie Kupecki

⁷¹ J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 27 lutego 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 5.

⁷² R. Jary do M. Kołodzinskiego, bez daty, AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 3; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 6 października 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 38.

⁷³ J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 24 lipca 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 20; M. Seleszko do M. Kołodzinskiego, 23 września 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 35.

⁷⁴ Wbrew temu co podaje Jaszan, skrzynka w Lugano została odkryta przez szwajcarską policję jeszcze przed zamachem w Marsylii. Nastąpiło to w sierpniu 1934 r.. Można z niemal stuprocentową pewnością stwierdzić, że to właśnie tezy referatu Kołodzinskiego po II wojnie światowej wspominał referent polityczny PUN w latach trzydziestych Dmytro Andrijewski: „Niego później ułożono plan akcji wojskowej, która miałyby się rozpocząć gdzieś na Bałkanach, rozszerzyć przez Dobrudżę na Ukrainę i wywołać wojnę z ZSRR. W tym celu planowano stworzenie ukraińskiego korpusu na Bałkanach, złożonego z emigrantów, ale nie bez udziału Chorwatów, Bułgarów i Macedończyków. Broń miałyby dostarczyć Włochy. Węgry chociaż rewizjoniści byli rozpatrywani przez **autora planu** [podkreślenie – M. W.] jako czynnik niepewny z powodu pretensji na Zakarpacie. Aby zneutralizować Węgrów, planowane było wysłanie oddzielnej delegacji do Budapesztu”. Konowalec o inspirację działań policji szwajcarskiej podejrzewał Belgrad. Obawiał się również, że przekazanie tego tekstu innym krajom Małej Ententy może doprowadzić do komplikacji w działalności OUN w Rumunii i Czechosłowacji. Kilka miesięcy później Onacki podejrzewał, że referat Kołodzinskiego władze jugosłowiańskie przekazały Czechosłowacji, co doprowadziło we wrześniu 1934 r. do niemal zupełnej likwidacji działalności OUN w tym kraju (m.in. zamknięto oficjalny organ PUN czyli „Rozbudowę Nacji”), В. Яшан, *Полковник Михайло Колодзінський (закінчення)*, „Сурмач”, 1979, nr 3-4, s. 28; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 16 sierpnia 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 24 zw.; Д. Андрієвський, *Міжнародня акція ОУН*, s. 151; J. Onacki do J. Konowalca, 18 września 1934 r., [w:] Е. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 295

⁷⁵ [M. Колодзінський], *Український Далекий Схід*, AOYH, f. 1, op. 1, sp. 94, ark. 1-12.

⁷⁶ M. Seleszko do M. Kołodzinskiego, 20 lipca 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 16.

⁷⁷ Znamienne, że w korespondencji kierowanej do Kołodzinskiego istnieje luka pomiędzy 14 kwietnia, a 6 lipca 1934 r., R. Jary do M. Kołodzinskiego, 7 marca 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 6; J. Konowalec do J. Onackiego, 7 lipca 1934 r., [w:] Е. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 223; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 16 sierpnia 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 24 zw.

⁷⁸ J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 17 września 1934 r., AOYH, f. 1, op. 1, sp. 93, ark. 31.

⁷⁹ W zapiskach Onackiego można znaleźć informacje, że Konowalec dwukrotnie spotykał się z Kołodzinskim na Półwyspie Apenińskim. Pierwszy raz miało to miejsce wiosną 1934 r. (najpewniej w drugiej połowie marca lub początkiem kwietnia). Drugi raz w sierpniu tego roku (wtedy też spotkał

po latach wspominał o przyjaźni, która połączyła go z żyjącym przed trafieniem do obozu w Belgii Marko Rajkovicem⁸⁰. Koegzystencja działaczy OUN w obozie ustaszcy nie zawsze była zgodna. Korespondencja zawiera ogólnikowe informacje o „nieprzyjemnościach” czy „przypadkach buntu”⁸¹. Można sądzić, że właśnie wtedy zostały zasiane ziarna niezgody w szeregach nacjonalistów, których rezultaty można było obserwować na Sycylii w drugiej połowie 1935 r.

4. Ogólny przebieg internowania na Wyspach Liparyjskich i Sycylii

Plany OUN dotyczące rozszerzenia kooperacji z ustaszami i wysłania do obozu kolejnych działaczy stanęły wkrótce pod znakiem zapytania. 9 października 1934 r. ustasze i WMRO dokonały zamachu w Marsylii, w którym zginął jugosłowiański król Aleksander I i francuski minister spraw zagranicznych Louis Barthou. Śledztwo szybko dowiodło, że broń, z której został zabity jugosłowiański monarcha została wyprodukowana na Półwyspie Apenińskim. Oczy europejskiej opinii publicznej skierowały się na Włochy, co wymusiło reakcję tamtejszych władz. Pavelić i główny organizator zamachu marsylijskiego Eugen Dido Kvaternik zostali zatrzymani. Przystąpiono do usuwania wszystkich śladów mogących doprowadzić do ustalenia powiązań zabójcy z Włochami. Listy członków obozu noszących imię Włado zabrano z kartotek policyjnych. Ze szpitali usunięta została dokumentacja medyczna Czernozemskiego. Zniknęły dokumenty i zdjęcia zabójcy⁸². Paolo Cortese, jako osoba zamieszana w bezpośrednio w sprawę został wysłany jako reprezentant biznesowy i konsul do Gwatemali, zaś jego miejsce w Biurze Chorwackim zajął Quinto Mazzolini. W obozie początkowo niewiele się zmieniło poza zabraniem ustaszom broni. Również sieć imigracyjna działała jak wcześniej⁸³.

Jednocześnie w drugiej połowie 1934 r. utworzyła się ciekawa konstelacja międzynarodynarodowa. Nowy minister spraw zagranicznych Francji Pierre Laval zaniepokojony remilitaryzacją Niemiec pomimo zamachu w Marsylii dążył do zbliżenia z Włochami i pogodzenia Belgradu z Rzymem. Z kolei Mussolini liczył na zielone światło ze strony Paryża w kwestii rozpoczęcia kampanii wojskowej w Etiopii. Kiedy jesienią również z Jugosławii zaczęły płynąć sygnały świadczące o możliwości odwilży we wzajemnych relacjach, kierownictwo Włoch wykonało zauważalny krok. W drugiej połowie listopada 1934 r. ustaszy zabrano z San Demetrio i internowano na Wyspach Liparyjskich⁸⁴.

---

się z działaczami OUN, aczkolwiek nie jest jasne, czy miało to miejsce w San Demetrio, czy też na czas spotkania opuścili oni obóz), J. Konowalec do J. Onackiego, 7 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 223; J. Konowalec do J. Onackiego, 16 sierpnia 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 276-277; J. Konowalec do J. Onackiego, 17 sierpnia 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 277-278; J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 7 września 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 93; J. Konowalec do J. Onackiego, 19 września 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 300.

⁸⁰ Г. Купецький, *Там де сонце сходить...*, s. 340.

⁸¹ J. Konowalec do M. Kołodzinskiego, 7 września 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 26; J. Konowalec do J. Onackiego, 31 maja 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 193.

⁸² P. Adriano, G. Cingolani, *Nationalism and Terror...*, s. 106-107.

⁸³ Tamże, s. 112.

⁸⁴ Tamże, s. 111-113.

W dniu, w którym Czernozemski zabił króla Jugosławii Aleksandra I w Marsylii, w San Demetrio znajdowało się siedmiu działaczy OUN. Bandera i Turczmanowycz znajdowali wówczas w Rzymie. O sytuacji działaczy OUN przebywających w San Demetrio po zamachu w Marsylii nie wiadomo praktycznie niczego. Pod koniec października Muszynski informował Onackiego, że sytuacja w obozie jest spokojna, lecz ma ograniczoną przestrzeń i możliwości poruszania się⁸⁵. Jeżeli chodzi o dwóch działaczy, którzy wyjechali na egzaminy do Rzymu, to Turczmanowycz tam pozostał, zaś Bandera pod koniec października wyjechał z powrotem do San Demetrio⁸⁶. Po kilku tygodniach został internowany i przewieziony na Wyspy Liparyjskie wraz z siódmką swoich towarzyszy i ponad pięćsetką ustaszy.

Działacze OUN w Rzymie przez dłuższy czas nie wiedzieli co się wydarzyło. Reszta listopada i cały grudzień upłynęły na bezowocnych próbach skontaktowania się ze swoimi towarzyszami oraz z Paveliciem⁸⁷. W styczniu 1935 r. Turczmanowycz w związku z pobytem w obozie trafił do aresztu, z którego został zwolniony po interwencji Onackiego⁸⁸. W marcu Konowalec zaczął podejrzewać, że ustasze, a wraz z nimi ukraińscy nacjonaściści zostali wysłani jako „ochotnicy” do Erytrei i Somalii, gdzie w przeddzień wojny z Etiopią gromadziły się włoskie wojska⁸⁹. Dopiero pod koniec marca 1935 r. Onackiemu udało się zdobyć za pośrednictwem specjalizującego się w Europie Wschodniej i świecie islamu dyplomaty Enrico Insabato ogólnikową informację z drugiej ręki, że „znajdują się oni w innym miejscu i jest im tam dobrze. O tym, aby mogli wyjechać do Afryki nie może być nawet mowy”⁹⁰.

W dniu 6 maja 1935 r. Turczmanowycz został poproszony przez stronę włoską o spotkanie, do którego doszło w godzinach popołudniowych. W jego trakcie do rozmowy dołączył Onacki. Rozmówcami ze strony włoskiej byli Conti i Mazzolini. Okazało się, że Kołodzinski napisał list do władz, w którym informował o konflikcie ukraińskich nacjonalistów z ustaszami, w związku z czym prosił „oddzielić jego z towarzyszami (wszystkich ośmiu) i dać im kontakt z Rzymem” [chodzi o włoski ośrodek OUN – M.W.]⁹¹. Dla strony włoskiej obecność ukraińskich nacjonalistów na Lipari była zupełną niespodzianką (wiedzano jedynie o O. Banderze i to tylko dlatego, że interweniował on w sprawie swojego stypendium). Przyczyną konfliktu z Chorwatami było sympatyzowanie członków OUN z opozycyjną wobec Budaka, Babicia i Djuricia frakcją, na której czele stał Jelic⁹². Ukraińskich nacjonalistów zabrano z Lipari i osiedlono na Sycylii w miejscowości Totorici, co nastąpiło

⁸⁵ J. Onacki do J. Konowalca, 30 października 1934 r., [w:] Є. ОНАЦЬКИЙ, *У вічному місті – IV...*, s. 279.

⁸⁶ J. Onacki do J. Konowalca, 24 listopada 1934 r., [w:] Є. ОНАЦЬКИЙ, *У вічному місті – IV...*, s. 356; J. Konowalec do J. Onackiego, 28 listopada 1934 r., [w:] Є. ОНАЦЬКИЙ, *У вічному місті – IV...*, s. 361.

⁸⁷ J. Onacki do J. Konowalca, 24 listopada 1934 r., [w:] Є. ОНАЦЬКИЙ, *У вічному місті – IV...*, s. 356; J. Onacki do J. Konowalca, 27 grudnia 1934 r., [w:] Є. ОНАЦЬКИЙ, *У вічному місті – IV...*, s. 377.

⁸⁸ J. Onacki do Wołodymyra Martynecia, 24 stycznia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 48.

⁸⁹ J. Onacki do J. Konowalca, 15 marca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 86; J. Onacki do J. Konowalca, 15 marca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 90.

⁹⁰ J. Onacki do J. Konowalca, 26 marca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 104.

⁹¹ J. Onacki do J. Konowalca, 17 maja 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 144.

⁹² J. Sadkovich, *Italian Support for Croatian Separatism: 1927-1937*, University of Wisconsin--Madison, 1982, s. 720.

najprawdopodobniej w drugiej dekadzie maja 1935 r.⁹³ Zaraz po przeniesieniu członków OUN odwiedził Onacki⁹⁴. W obliczu konfliktów między samymi nacjonalistami, do których zaognienia doszło pod koniec listopada 1935 r. grupa została podzielona⁹⁵. W styczniu 1936 r. Kupecki, Hnatiw i Kucak znajdowali się już na wulkanicznej wyspie Stromboli, pozostali zostali w Totorici⁹⁶. Sytuacja na Sycylii uległa uspokojeniu. Inaczej wyglądało to na Stromboli. W obliczu dalszych problemów z „opozycyjną trójką” zostali oni stamtąd zabrani i w maju lub czerwcu przeniesieni na inną z wysp archipelagu – Filicudi⁹⁷. Nieco wcześniej, bo w marcu 1936 r. w PUN pojawiła się koncepcja wysłania tej grupy do Mandżurii w celu wzmożenia tamtejszych środowisk nacjonalistycznych⁹⁸. Pod koniec marca lub na początku kwietnia 1937 r. Fajda został przewieziony na Filicudi⁹⁹. W drugą stronę powędrował Kucak. Dokumenty nie mówią nic o okolicznościach tej zmiany. Prawdopodobnie wiązała się ona z decyzją PUN o niewysyłaniu na niebezpieczną misję na Daleki Wschód najbardziej niesubordynowanego spośród działaczy. W kwietniu 1937 r. Włosi zgodzili się na pozostanie Bandery i Muszynskiego na Półwyspie Apenińskim (pierwszy miał trafić do Neapolu, drugi do Rzymu)¹⁰⁰. W następnym miesiącu opuścili oni Totorici¹⁰¹. W lipcu ich śladem poszedł Kołodzinski¹⁰². Wyjazd Kupeckiego, Hnatiwa i Fajdy na Daleki Wschód był kilkakrotnie odsuwany poczynając od maja 1937 r.¹⁰³. Dopiero 24 lipca 1937 r. odbyła się konferencja z udziałem Richarda Jarego i Japończyków, podczas której udało się uzyskać zgodę strony japońskiej¹⁰⁴. W połowie września Konowalec nakazywał Onackiemu udać się do wojskowego attaché Japonii we Włoszech pułkownika Seizō Arisue wraz z trzema paszportami działaczy OUN, aby otrzymać wizy¹⁰⁵. Cztery dni później lider OUN przesłał kierownikowi włoskiego ośrodka organizacji odpowiednie listy dla Japończyków¹⁰⁶. Pod

⁹³ J. Onacki do J. Konowalca, 7 maja 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 145; J. Onacki do J. Konowalca, 11 maja 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1 folder 8, p. 149; J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 21 maja 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 42.

⁹⁴ J. Onacki do J. Konowalca, 5 czerwca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 194-196.

⁹⁵ J. Onacki do J. Konowalca, 30 listopada 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 298.

⁹⁶ J. Onacki do J. Konowalca, 14 stycznia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 20; J. Onacki do J. Konowalca, 16 stycznia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 26-27; Г. Купецкий, *Там де сонце сходить...*, s. 18; M. Kołodzinski do J. Konowalca, 5 lipca 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 88; M. Kołodzinski do E. Contiego, 22 grudnia 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 101.

⁹⁷ J. Onacki do J. Konowalca, 28 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 129; M. Kołodzinski do J. Konowalca, 5 lipca 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 88.

⁹⁸ J. Konowalec do J. Onackiego, 13 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 82.

⁹⁹ M. Kołodzinski do E. Contiego, 6 kwietnia 1937 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 109.

¹⁰⁰ J. Onacki do J. Konowalca, NTSh, 23 kwietnia 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 3, p. 61; J. Onacki do J. Konowalca, 5 maja 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 3, p. 66.

¹⁰¹ Zostali oni przekazani przez Włochów Onackiemu 11 maja 1937 r., J. Onacki do J. Konowalca, 11 maja 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2 folder 3, p. 73.

¹⁰² J. Onacki do J. Konowalca, 17 lipca 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 93.

¹⁰³ J. Konowalec do J. Onackiego, 8 maja 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 3, p. 73; J. Konowalec do J. Onackiego, 17 sierpnia, 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 119.

¹⁰⁴ J. Konowalec do J. Onackiego, 24 lipca 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 100; J. Konowalec do J. Onackiego, 7 sierpnia 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 111.

¹⁰⁵ J. Konowalec do J. Onackiego, 13 września 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 135.

¹⁰⁶ J. Konowalec do J. Onackiego, 17 września 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 138.

koniec września 1937 r. Seleszko wysłał Onackiemu trzy bilety dla działaczy OUN¹⁰⁷. Można przypuszczać, że wypłynęli oni w październiku, bowiem więcej informacji na temat tego zagadnienia w korespondencji nie znajdujemy. Nie znamy też daty opuszczenia Totorici przez dwóch ostatnich działaczy OUN, czyli Kryskę i Kucaka¹⁰⁸.

5. Warunki życia i nastroje wśród internowanych

Warunki życia, w których przebywali ukraińscy nacjonaści na Lipari były dość surowe. Działacze nie mogli mieć jakichkolwiek kontaktów ze światem zewnętrznym¹⁰⁹. Nad odosobnieniem ustasy i towarzyszących im działaczy OUN czuwał oddział carabinieri wsparty dwoma karabinami maszynowymi. Wody wokół Lipari patrolowały dwie motorówki¹¹⁰. O wiele łagodniejsze były warunki życia działaczy OUN w Totorici. Onacki, który spędził z nimi tam cały dzień pod koniec maja 1935 r. relacjonował:

Żyje się chłopcom dobrze, – jak na współczesne okoliczności powiedziałbym nawet – idealnie. Mają wynajęte dla nich całe piętro wielkiej willi, w maleńkim miasteczku płaci się za nią 600 lirów – sama cena wskazuje na jej wartość. Położenie miasteczka przepiękne – w górach, wśród lasów, 30 kilometrów od morza. Chłopcy mają pełną swobodę ruchu, ale ze zobowiązaniem nie wychodzić poza granice miasteczkowej jurysdykcji, aby nie spotykać się z policyjnymi przedstawicielami innych jurysdykcji. Każdy z nich otrzymuje pieniędzy na miesiąc więcej niż wystarczająco, tak że zebrałi oni i przekazali przeze mnie Łytkowi [pseudonim Mychajła Turczmanowycza – M. W.] 1000 lirów dla pokrycia starych długów – jego i Oł. Bandery [...]¹¹¹

Działacze OUN otrzymywali po 350 lirów miesięcznie, mieli również dostęp do ubrań wysokiej jakości¹¹². Jaszan podaje, że internowani mieli okazje odbywania dalekich spacerów, kąpania się w morzu, a nawet, że zdobyli Etnę¹¹³. W korespondencji znajdujemy też informacje o udziale działaczy OUN w meczu piłki nożnej¹¹⁴. Internowani mieli regularny dostęp do literatury i prasy. Onacki otrzymywał materiały od członków OUN z całej Europy, a następnie wysyłał je na Sycylię¹¹⁵. Przesyłki były pokaźnych rozmiarów: przykładowo w marcu 1936 r. wysłał aż 21 książek¹¹⁶. Oprócz tego działacze OUN

¹⁰⁷ M. Seleszko do J. Onackiego, 27 września 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 140.

¹⁰⁸ List do Kołodzinskiego, 20 lipca 1937 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сн. 93, апк. 119; J. Onacki do J. Konowalca, 10 sierpnia 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 112.

¹⁰⁹ J. Onacki do J. Konowalca, 7 maja 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 145.

¹¹⁰ J. Sadkovich, *Italian Support...*, s. 705-706.

¹¹¹ J. Onacki do J. Konowalca, 5 czerwca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 194.

¹¹² J. Onacki do redakcji „Swobody”, 11 sierpnia 1935 r. NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 229.

¹¹³ Chociaż działacze OUN byli objęci zakazem opuszczania Totorici, to w korespondencji znajdujemy wiadomości, że ten zakaz łamali i niektórzy z nich faktycznie przebywali nad morzem. Zarazem do informacji o wyprawie na Etnę należy podchodzić z pewną rezerwą, В. Яшан, *Полковник Михайло Коłodзінський*, s. 15; M. Kołodzinski do E. Contiego, 2 sierpnia 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сн. 93, апк. 58.

¹¹⁴ M. Kołodzinski do J. Onackiego, 2 sierpnia 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сн. 93, апк. 61.

¹¹⁵ Początkowo robił to 1-2 razy w tygodniu, później mniej regularnie, J. Onacki do J. Konowalca, 10 sierpnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 227; J. Onacki do J. Konowalca, 17 grudnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 302.

¹¹⁶ J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 3 marca 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сн. 93, апк. 80.

mieli możliwość słuchania radia¹¹⁷. Wśród tytułów prasowych jakie czytali internowani w Totorici można wymienić lwowskie „Wisnyk”, „Nowyj Czas”, czerniowiecką „Samostijną Dumkę”, paryskie „Ukrajinske Slovo”, kanadyjski „Nowyj Szlach”, argentyński „Nasz Kłycz”. Otrzymywali też wycinki z gazet niemieckich¹¹⁸. Przesyłano im również nacjonalistyczne broszury wydawane przez koncern „Deszewa Knyżka”, a także przez paryskie „Ukraińskie Slovo”¹¹⁹. Uzupełnienie prasy stanowiły książki o tematyce historycznej, politycznej i wojskowej oraz słowniki¹²⁰. Działacze przebywający od 1936 r. na Wyspach Liparyjskich otrzymywali mniej literatury, choć mieli dostęp do niektórych tytułów, jakich ich koledzy z organizacji znajdujący się w Totorici byli pozbawieni (na przykład do lwowskiej „Nedili”) ¹²¹. Czas członkom OUN upływał na czytaniu oraz poprawianiu swojej znajomości włoskiego¹²². Kołodzinski przygotowywał swoje prace *Walka Włochów o niepodległość i wolność*¹²³, *Wojna partyzancka*¹²⁴. Pracował również nad zagadnieniami, które znalazły się w referacie *Ukraińska Nacjonalistyczna Wojenna Doktryna*, a także w *Wojennej Doktrynie Ukraińskich Nacjonalistów*¹²⁵.

Równocześnie od początku pobytu w Totorici zaznaczyły się silne podziały pomiędzy internowanymi. Jak relacjonował Onacki:

dwufrontowe nastawienie przejawiało się katastrofalnie na naszych chłopcach: czterech przeciwko czterem, którzy grożą jeden drugiemu wszystkich wystrzelać, kiedy wrócą na Ukrainę, bo dla jednej połowy druga czwórka to

¹¹⁷ J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 28 kwietnia 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 84.

¹¹⁸ J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 10 sierpnia 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 66; M. Seleszko do M. Kołodzinskiego, 20 sierpnia 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 68; J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 18 listopada 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 77; J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 16 października 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 99; List do M. Kołodzinskiego, 4 września 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 97.

¹¹⁹ List do M. Kołodzinskiego, 4 września 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 97; J. Onacki do W. Martynecia, 6 czerwca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 197.

¹²⁰ Wśród wspomnianych w korespondencji tytułów można wymienić *The History of England* Lorda Maucoleya oraz *Storia del Risorgimento Italiano* Ettore Fabietti. Ponadto Kołodzinski prosił o wysłanie mu książki *Storia dell'unita' d'Italia* Bolton Kinga, prac i gazet wojskowych (w szczególności Carla von Clausewitza) a także wspomnień Antona Denikina, J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 5 października 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 74; M. Kołodzinski do E. Contiego, 5 listopada 1935, AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 76; M. Kołodzinski do R. Jarego, 10 września 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 72 зв.; M. Seleszko do M. Kołodzinskiego, 15 września 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 73; J. Onacki do J. Konowalca, 5 czerwca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 196.

¹²¹ J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 6 października 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 99.

¹²² В. Яшан, *Полковник Михайло Колодзінський*, s. 15.

¹²³ W korespondencji Kołodzinski określał tę pracę jako „historia włoskiego risorgimento”, В. Яшан, *Полковник Михайло Колодзінський*, s. 28; M. Kołodzinski do E. Contiego, 5 listopada 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 76.

¹²⁴ J. Onacki do J. Konowalca, 5 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 64; List działacza OUN, 30 maja 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 86; *O Wojnie partyzanckiej*, por. M. Wojnar, *Mysł polityczna Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle nowych dokumentów*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 2020, r. 55, nr 2, s. 102-106.

¹²⁵ M. Kołodzinski do J. Konowalca, 5 września 1936 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 98, 98 зв.; Szerzej por. О. Зайцев, *Военна доктрина Михайла Колодзінського*, „Україна Модерна”, 2013, nr 20, s. 245-256.

„gady”¹²⁶, „oportuniści”, „politycy” (to słowo używane jest z pogardą), a dla drugiej połowy tamtych czworo to „buntownicy”, „anarchiści”, „uwiści” [chodzi o członków Ukraińskiej Organizacji Wojskowej – M. W.]¹²⁷.

Do grupy umiarkowanej przynależał Kołodzinski, a także Muszynski, Bandera i Kryśko zaś grupę radykalną tworzyli Kupecki, Hnatiw, Fajda i Kucak¹²⁸. Pod koniec listopada 1935 r. wśród działaczy OUN na Sycylii doszło do bójki. Przyczyna była kuriozalna. Kołodzinski wydał wyrok śmierci na Hnatiwa, Kupeckiego i Kucaka. O tej sprawie poinformował listownie Włochów, których prosił, aby przekazać „wyrok” do ratyfikacji Onackiemu i Konowalcowi¹²⁹. W następstwie tych wydarzeń Hnatiw, Kupecki i Kucak trafili do aresztu, zaś Kołodzinskiego zamierzano przesłuchać¹³⁰. Sprawa dwupodziału wyraźnie denerwowała Konowalca¹³¹. Lider OUN krytykował nieumiejętność Kołodzinskiego w zarządzaniu problematycznymi podwładnymi oraz przekazywanie informacji o wewnętrznych sporach Włochom¹³². Wzajemne kłótnie nie wyczerpywały problemów. Działacze OUN wykazywali się też pretensjonalizmem, przejawiającym się w żądaniach zakupu ciągle nowych książek, a także przeprowadzania nieustannych badań lekarskich, które regularnie nie wykazywały niczego¹³³. Kucak wystąpił nawet z ultimatum, że jeżeli Włosi nie przekażą mu w ciągu pięciu dni pieniędzy na leczenie, to poszuka sobie innej drogi. Onacki określił takie zachowanie jako „szczyt niewdzięczności i chamstwa”¹³⁴, a następnie skierował listowne ostrzeżenie pod adresem internowanych. Nad Kucakiem zwiększono dozór policyjny¹³⁵. Pomimo tego faktycznie na pewien czas opuścił on grupę¹³⁶.

Po podziale na dwie grupy sytuacja nieco się poprawiła. W Totorici przez większość czasu było spokojnie, a działacze OUN poświęcali się nauce¹³⁷. Gorzej wyglądała sytuacja na Stromboli. W kwietniu 1936 r. Conti donosił Onackiemu o bójce „o jakieś dziewczyny”¹³⁸. Dwa tygodnie później miejscowy proboszcz napisał list ze skargą na „skrajnie niemoralne zachowanie chłopców szczególnie najmłodszego” [Kucaka – M.W.]¹³⁹. W tym samym miesiącu Kucak, który już wcześniej wykazał się rozrzutnoś-

¹²⁶ W języku ukraińskim słowo gad (*plazun*) brzmi bardzo podobnie do słowa używanego na określenie członka Płastu (*plastun*). Biorąc pod uwagę, że Bandera i Kryśko byli w przeszłości członkami Płastu najprawdopodobniej mamy do czynienia z nieprzetłumaczalną na polski grą językową.

¹²⁷ J. Onacki do J. Konowalca, 5 czerwca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 195.

¹²⁸ Tamże, p. 195-196.

¹²⁹ J. Onacki do J. Konowalca, 30 listopada 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 298.

¹³⁰ Tamże.

¹³¹ J. Konowalec do J. Onackiego, 31 maja 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 193.

¹³² J. Konowalec do J. Onackiego, 12 grudnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 300; J. Onacki do J. Konowalca, 5 czerwca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8, p. 194-196.

¹³³ J. Onacki do J. Konowalca 29 lipca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 218.

¹³⁴ J. Onacki do J. Konowalca, 4 sierpnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 224; R. Kucak do E. Contiego, 30 lipca 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сш. 93, апк. 55.

¹³⁵ J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 6 sierpnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 224

¹³⁶ M. Kołodzinski do E. Contiego, 10 sierpnia 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сш. 93, апк. 65; M. Kołodzinski do J. Konowalca, 24 sierpnia 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сш. 93, апк. 69.

¹³⁷ J. Onacki do J. Konowalca, 2 lutego 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 36; J. Onacki do J. Konowalca, 28 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 128-129.

¹³⁸ J. Onacki do J. Konowalca, 15 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 120.

¹³⁹ J. Onacki do J. Konowalca, 28 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 128-129.

cia, zażądał od Włochów podwyższenia uposażenia z uwagi na rosnące koszty życia¹⁴⁰. Żądanie najpewniej nie zostało spełnione, wobec czego zaczął żyć na kredyt, a łączna kwota jego długu pod koniec pobytu wyniosła 2,5 tysiąca lirów¹⁴¹. Nie był to koniec problemów z tym działaczem. Kucak łamał zasady przyjęte odnośnie do korespondencji, posługując się zwyczajną pocztą. To wydarzenie stało się powodem przeniesienia członków OUN na Filicudi¹⁴². W listopadzie Conti przekazywał Onackiemu, że trzech działacze „szkołą się głównie w [...] przygodach miłosnych”¹⁴³.

Problemy związane z zachowaniem członków OUN można do pewnego stopnia zrozumieć. Odcięcie od bliskich i towarzyszy z organizacji i przymusowa izolacja z pewnością sprzyjały niepokojom i konfliktom. Warto zauważyć, że sytuację tę zauważalnie lepiej znosili działacze o bardziej inteligenckim profilu, którzy wolny czas przeznaczali na dalsze studia, gorzej aktywności, którzy wyspecjalizowali się na działalności podziemnej¹⁴⁴. Konowalec zdawał się rozumieć tę sytuację i współczuł internowanym¹⁴⁵. Włosi byli mniej wyrozumiali. W kwietniu 1936 r. Onacki pisał, że Mazzolini: „kilka razy powtórzył mi, że nie chce niczego więcej wiedzieć i słyszeć o chłopcach, bo nie mają oni najmniejszego pojęcia o tym jak się zachowywać, nie mają taktowności, skłócenia między sobą, żadnego poczucia dyscypliny itd. Jednym słowem niczym śmieci, które trzeba jak najszybciej stąd wymieść”¹⁴⁶. Takie nastawienie strony włoskiej z pewnością nie ułatwiało kierownictwu OUN uzyskania korzystnych rozstrzygnięć w sprawie internowanych.

6. Co zrobić z działaczami OUN?

W kierownictwie OUN pojawiały się różne koncepcje odnośnie do tego, co należałoby uczynić z działaczami internowanymi Sycylii i Wyspach Liparyjskich, aby przynieśli w przyszłości korzyść organizacji. Kwestią, która nie budziła większych dyskusji była dążenie do umożliwienia Banderze i Muszynskiemu pozostania we Włoszech dla dokończenia studiów¹⁴⁷. Te starania podejmowane przez OUN zostały ostatecznie uwieńczone sukcesem.

¹⁴⁰ J. Onacki do J. Konowalca, 15 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 120.

¹⁴¹ J. Onacki do J. Konowalca, 8 sierpnia 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 110; J. Onacki do J. Konowalca, 8 września 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 133.

¹⁴² J. Onacki do J. Konowalca, 26 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 129; J. Onacki do J. Konowalca, 21 lipca 1936, NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 176; Co ciekawe korespondencja do Kucaka przyszła z Zagrzebia, co jednak raczej świadczyło o kontakcie z tamtejszym ośrodkiem OUN niż z ustaszami, szerzej o działalności ukraińskich nacjonalistów na Bałkanach, por. В. Власенко, *Радикально-націоналістичне середовище міжвоєнної української еміграції в південно-східній Європі*, „Сумська старовина”, 2016, nr XLIX, s. 23-42.

¹⁴³ J. Onacki do J. Konowalca, 20 listopada 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 220.

¹⁴⁴ Spośród grupy umiarkowanej wszyscy mieli za sobą epizod studiów. Wśród radykałów nie miał go nikt (Fajda i Kupecki skończyli edukację na szkole średniej, Hnatiw nie miał nawet wykształcenia podstawowego, Kucak był zbyt młody, aby studiować)

¹⁴⁵ J. Konowalec do J. Onackiego, 27 listopada 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 227.

¹⁴⁶ J. Onacki do J. Konowalca, 7 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 114.

¹⁴⁷ J. Konowalec do J. Onackiego, 6 marca 1936 r., p. 68; J. Konowalec do J. Onackiego, 13 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 82; J. Konowalec do J. Onackiego, 4 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 112.

Zupełnie inne plany organizacja miała wobec działaczy sprawiających opisane wyżej problemy na Sycylii i Wyspach Liparyjskich. Chodziło tu w pierwszej kolejności o Kupeckiego, Hnatiwa i Kucaka, a w dalszej o Fajdę i samego Kołodzinskiego. Z jednej strony dążono do dalszego wykorzystania tych działaczy w organizacji, a z drugiej planowano wysłanie ich poza Europę, obawiając się, że ich skłonność do wywoływania konfliktów, może zaszkodzić interesom OUN na kluczowych odcinkach działalności.

Pierwszą chronologicznie koncepcją, która była rozważana między grudniem 1935 r., a marcem 1936 r. była idea wysłania Kupeckiego, Hnatiwa, Kucaka, a także Kołodzinskiego do Ameryki Południowej. Kontynent ten nie był miejscem aktywnej działalności nacjonalistów ukraińskich. Jedynie w Argentynie funkcjonowała Ukraińska Strzelecka Hromada, która od 1934 r. wydawała czasopismo „Nasz Kłycz”¹⁴⁸. Konowalec sądził, że Kołodzinski „przydałby się” w tamtejszej działalności organizacyjnej¹⁴⁹. W przypadku Kupeckiego, Hnatiwa i Kucaka priorytetem było jednak usunięcie ich z Europy, a zarazem rozdzielenie, aby uniknąć potencjalnych problemów. W związku z tym Konowalec rozważał, aby wysłać ich odpowiednio do Brazylii, Urugwaju i Argentyny¹⁵⁰.

Drugim rozważanym kierunkiem była Mandżuria. Idea ta pojawiła się po raz pierwszy w korespondencji kierownictwa OUN w marcu 1936 r. Wówczas to Konowalec zaproponował wysłanie tam Kupeckiego, Hnatiwa, Fajdy i Kucaka¹⁵¹. Szybko stała się dominująca i ostatecznie została zrealizowana w odniesieniu do pierwszej trójki jesienią 1937 r.. Kierunek mandżurski miał przynajmniej trzy istotne przewagi nad południowo-amerykańskim.

Po pierwsze, Mandżuria była z punktu widzenia koncepcji politycznej ukraińskiego nacjonalizmu terenem znacznie ważniejszym od Argentyny. Stanowiła ona bowiem zaplecze terenów tzw. Zielonego Klinu (w przybliżeniu dawne gubernie amurska i przy-morska), które były głównym miejscem ukraińskiej kolonizacji w Azji. W OUN postrzegano te ziemie jako teren antysowieckiej dywersji bądź wręcz jako przyszłą ukraińską kolonię¹⁵². Urzeczywistnienie tych scenariuszy mogło nastąpić tylko w przypadku japońskiej interwencji przeciwko Sowietom. W przypadku realizacji takiego scenariusza, działacze przetrzymywani Filicudi i w Totoric, mający doświadczenie w pracy w podziemiu oraz w działalności terrorystyczno-sabotażowej mogli się rzeczywiście przydać. Po drugie, OUN w tym czasie miała już nawiązane kanały komunikacji z Japończykami, co mogło ułatwić transfer działaczy na Daleki Wschód, kwestie wizowe związane z wjazdem do Mandżurii, jak i bezpośrednią współpracę na miejscu. We Włoszech Onacki posiadał kontakty w ambasadzie Kraju Kwitnącej Wiśni od początku lat trzydziestych¹⁵³. Główną

¹⁴⁸ І. Кривий, *Громадська праця націоналістів в Аргентині*, [w:] *Організація Українських Націоналістів 1929-1954...*, s. 369.

¹⁴⁹ J. Konowalec do J. Onackiego, 6 marca 1936, NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 68.

¹⁵⁰ Onacki sprzeciwiał się takiemu rozwiązaniu, sądząc, że nie można go przeprowadzić wbrew woli samych zainteresowanych, podnosił również kwestie problemów finansowych i wizowo-paszportowych, J. Konowalec do J. Onackiego, 12 grudnia 1935, NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 300; J. Onacki do J. Konowalca, 17 grudnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 302.

¹⁵¹ J. Konowalec do J. Onackiego, 13 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 82.

¹⁵² W. Kołosowski do J. Konowalca, 18 kwietnia 1934 r. [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV*, s. 147-148; I. Світ, *Українсько-японські взаємини 1903-1945*, Нью-Йорк 1972, s. 191.

¹⁵³ J. Onacki do Makara Kusznira, 31 maja 1931 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 106-107; J. Onacki do redakcji chicagowskiej „Ukrajiny”, 30 września 1931 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 209

osobą w OUN odpowiedzialną za współpracę z Japończykami był wszakże Jary, który w 1933 r. za pośrednictwem niemieckim nawiązał relację z cesarskim attaché wojskowym w Berlinie Hiroshim Oshimą¹⁵⁴. Po trzecie, w stolicy Mandżurii Harbinie mieszkało 10-15 tysięcy Ukraińców, istniało też dość aktywne ukraińskie życie kulturalno-społeczne, ogniskujące się wokół Ukraińskiej Kolonii Narodowej¹⁵⁵. Co więcej, w omawianym okresie aktywni już byli działacze nacjonalistyczni wysłani tam przez PUN od 1934 r. tacy jak Mykoła Mytluk, Mychajło Zatynajko, Omelan Chmelowski. Pod ich wpływem znalazł się tamtejszy Związek Młodzieży Ukraińskiej, który w styczniu 1937 zmienił nazwę na Ukraińską Sicz Dalekowschodnią¹⁵⁶. Wyżej wspomniani działacze pisali do Europy listy, w których skarżyli się na brak ludzi z odpowiednimi zdolnościami¹⁵⁷. Wreszcie istnieją podstawy, aby sądzić, że idea wyjazdu do Mandżurii odpowiadała samym zainteresowanym, bowiem Hnatiw i Kupecki jeszcze w okresie pobytu w obozie ustaszy zamysłali „plan marszu do Mandżurii”¹⁵⁸.

Jeszcze jednym krajem, w którym rozważano umieszczenie działaczy OUN była Bułgaria. Z uwagi na łatwość transportu i niskie koszty życia była ona traktowana jako swoista opcja rezerwowa. Rozważano wysłanie tam Fajdy, Kryški a także Bandery i Muszynskiego w przypadku nie uzyskania przez dwóch ostatnich zgody strony włoskiej na kontynuację studiów¹⁵⁹. Wśród samych internowanych pojawiły się pomysły, aby zwolnić się z internowania poprzez wyjazd na trwającą lub spodziewaną wojnę. W lipcu 1935 r. Kupecki chciał zaciągnąć się na ochotnika do armii włoskiej w Afryce wschodniej¹⁶⁰. W listopadzie 1936 r. Kołodzinski wyrażał chęć wyjazdu do Hiszpanii¹⁶¹. Oba te warianty nie wchodziły w plany Włochów.

Kwestia ukraińskich nacjonalistów internowanych na Sycylii i Wyspach Liparyjskich z perspektywy władz włoskich ściśle łączyła się z zagadnieniem internowanych ustaszy, które znów było swoistą funkcją relacji włosko-jugosłowiańskich. Polityczny wymiar sprawy znajdował się w gestii Biura Chorwackiego kierowanego przez Mazzolini,

¹⁵⁴ В. Стахів, *Сім років українсько-японських взаємин 1934-1941 (розділ з книжки спогадів "Силуети постатей і фрагменти подій")*, „Дो зброї”, 1955, s. 20-21; М. Митлюк до PUN, 25 maja 1936 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 107, арк. 1-2.

¹⁵⁵ О. Кучерук, *Ріко Яриш – загадка ОУН*, Львів 2005, s. 107-108.

¹⁵⁶ Митлюк як wyżej wspomniano, był jednym z działaczy, których OUN planowała umieścić w obozie w San Demetrio do czego nie doszło w obliczu wydarzeń mających miejsce po zamachu w Marsylii. W związku z tym został wysłany do Mandżurii. Działacz ten znał osobiście działaczy, których OUN zamierzała wysłać na Daleki Wschód (wówczas w tym kontekście nazwisko Cucaka pojawiało się częściej niż Fajdy), ponadto miał być zdolny do poradzenia sobie z problematyczną trójką, М. Митлюк до PUN, 25 maja 1936 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 107, арк. 1-2; [В. Стахів] Мек, *Микола Митлюк [Сербинський-Кер]*, „Український самостійник”, 1956, nr 42 (14 жовтня), s. 3; Іван Gabrusewycz do М. Kołodzinskiego, 17 kwietnia 1936 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 83.

¹⁵⁷ М. Митлюк до PUN, 25 maja 1936 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 107, арк. 1-2; Mychajło Zatynajko do Mykoły Sciborskiego, 25 lutego 1937 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 107, арк. 3.

¹⁵⁸ J. Konowalec do М. Kołodzinskiego, 17 września 1934 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 31.

¹⁵⁹ J. Onacki do J. Konowalca, 5 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 64-65; J. Onacki do J. Konowalca, 28 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 97; I. Gabrusewycz do М. Kołodzinskiego, 17 kwietnia 1936 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 83.

¹⁶⁰ H. Kupecki do J. Onackiego, 10 lipca 1935 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 53; J. Onacki do J. Konowalca, 10 sierpnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 227; J. Onacki do М. Kołodzinskiego, 10 sierpnia 1935 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 66.

¹⁶¹ J. Onacki do J. Konowalca, 20 listopada 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 219.

a po jego wyjeździe na stanowisko konsula generalnego w Jerozolimie w lipcu 1936 r. przez hrabiego Luigi Vidau¹⁶². Od strony administracyjnej sprawę prowadził Conti.

Od początku pobytu działaczy OUN w Totorici podnoszona była kwestia ich zwolnienia. Początkowo Mazzolini zapewniał Onackiego, że sprawa zostanie zamknięta do końca 1935 r., faktycznie ciągnęła się aż do jesieni 1937 r.¹⁶³. Pomimo że od drugiej połowy 1935 r. stosunek urzędników włoskich do ukraińskich nacjonalistów był negatywny, to początkowo strona włoska z czekała z „rozwiązaniem” sprawy do końca procesu zabójców Aleksandra I w Aix-en-Provence¹⁶⁴. Po jego zakończeniu w lutym 1936 r. chwilowo wzrosła presja na szybkie zamknięcie kwestii internowanych¹⁶⁵. Ale już w kwietniu ona osłabła, aby zniknąć wraz z przeniesieniem Kupeckiego, Hnatiwa i Kucaka na Filicudi¹⁶⁶. Sytuacja ta odpowiadała zarówno kierownictwu OUN, cierpiącemu na permanentne problemy finansowe, a później i Włochom dążącym do poprawy relacji z Jugosławią¹⁶⁷. W połowie marca 1937 r. Onacki informował Konowalca, że „sprawa” zostanie niebawem „zlikwidowana”¹⁶⁸. 25 marca 1937 r. w Belgradzie został podpisany włosko-jugosłowiański traktat o przyjaźni. W punkcie 4 tego traktatu zapisano, że obie strony nie będą tolerować na swoim terytorium działań przeciwko integralności terytorialnej i istniejącemu porządkowi w drugim państwie. Struktura ustaszy miała ulec rozwiązaniu. Od tego momentu Włosi zaczęli wyraźnie ponaglać Onackiego, domagając się szybkiego zamknięcia sprawy¹⁶⁹.

Z technicznego punktu widzenia rozwiązanie sprawy hamowała też kwestia paszportów i wiz. Kołodzinski, Kupecki, Kucak i Fajda posiadali prawdopodobnie

¹⁶² J. Onacki do J. Konowalca, 21 lipca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 176; N. Arieli, *Fascist Italy and Middle East, 1933-1940*, Basingstoke 2010, s. 95.

¹⁶³ J. Onacki do J. Konowalca, 14 listopada 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 290.

¹⁶⁴ Kwestią łączącą się z zagadnieniem pobytu ukraińskich nacjonalistów w obozie ustaszy było podjęcie tego zagadnienia na równoległe toczącym procesie warszawskim dotyczącym zabójstwa ministra Pierackiego. Jeden z oskarżonych Iwan Maluca zeznał, że Łebed opowiadał mu o spotkaniu z Pavlichem w Berlinie, a następnie pobycie w obozie we Włoszech. Wątek ten został podchwycony przez prasę francuską w związku z czym działacze OUN spodziewali się utrudnień w działalności na odcinku włoskim, co jednak nie nastąpiło. J. Onacki do J. Konowalca, 10 lutego 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1 p. 44; J. Onacki do W. Martynecia, 19 listopada 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 292; J. Onacki do J. Konowalca, 21 listopada 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 294; J. Onacki do J. Konowalca, 17 grudnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, box 1, folder 9, p. 301; *Akt oskarżenia przeciwko Stefanowi Banderze, Mikołajowi Łebedowi, Darji Hnatkiwskiej, Jarosławowi Karpyniucowi, Bohdanowi Pidhajnemu, Iwanowi Malucy, Jakóbowi Czornijowi, Eugeniuszowi Kaczmarzkiemu, Romanowi Mychalowi, Katarzynie Zaryckiej oraz Jarosławowi Rakowi* [Warszawa 1935.], s. 31, 39, 99.

¹⁶⁵ J. Onacki do J. Konowalca, 28 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 97; J. Onacki do J. Konowalca, 7 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 114.

¹⁶⁶ J. Konowalec do J. Onackiego, NTSh, Onats'kyi Papers, 10 kwietnia 1936 r., box 2, folder 1, p. 119; J. Onacki do J. Konowalca, 28 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 128-129; J. Konowalec do J. Onackiego, 26 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 128; J. Onacki do J. Konowalca, 10 lipca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 160.

¹⁶⁷ J. Onacki do J. Konowalca, 20 listopada 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 219.

¹⁶⁸ J. Onacki do J. Konowalca, 17 marca 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 3, p. 47.

¹⁶⁹ J. Onacki do J. Konowalca, 23 kwietnia 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 3, p. 61; J. Onacki do J. Konowalca, 27 lipca 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 102; J. Onacki do J. Konowalca, 29 lipca 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 105; J. Onacki do J. Konowalca, 8 sierpnia 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 110.

falszywe paszporty niemieckie¹⁷⁰. Bandera i Muszynski legitymowali się najpewniej paszportami polskimi. Fizycznie działacze włoskiego ośrodka OUN posiadali tylko paszporty Kołodzinskiego, Muszynskiego i Bandery (dwa ostatnie wymagały przedłużenia). Paszporty Kupeckiego, Kucaka, i Fajdy zostały zdeponowane u ustaszy, paszport Kryški znajdował się w Berlinie i był trudno dostępny, zaś Hnatiw w ogóle nie posiadał dokumentów¹⁷¹. Prawdopodobnie w drugim kwartale 1936 r. ukraińskim nacjonalistom udało się odzyskać paszporty zdeponowane u ustaszy¹⁷². Onacki w marcu 1936 r. proponował, aby działaczom nie posiadającym paszportów wyrobić zaświadczenia o tożsamości bezpaństwowców, co jednak wymagałoby podania dokładnych danych wyżej wymienionych działaczy¹⁷³. Dwa miesiące później Konowalec pisał do Onackiego, że istnieje możliwość zdobycia falszwywych czechosłowackich paszportów¹⁷⁴. Na takim dokumencie do Japonii najprawdopodobniej udał się Hnatiw¹⁷⁵. Oddzielną trudność stanowiło zdobycie wiz dla trzech działaczy, których organizacja chciała wysłać na Daleki Wschód. W kwietniu 1936 r. rozważano, aby zrobić to w Rzymie, co z pewnością ułatwiałoby kontakty, które Onacki posiadał w tej placówce od początku lat trzydziestych¹⁷⁶. Ostatecznie jednak wizy zdobyto najprawdopodobniej w Niemczech. Pod koniec kwietnia 1937 r. Konowalec prosił Onackiego, aby Conti wydał mu paszporty, na które wizy można będzie otrzymać w Berlinie¹⁷⁷.

Ukraińscy nacjonałiści dla załagodzenia konfliktów między przetrzymywanymi oraz do rozwiązania sprawy internowania kilkakrotnie planowali wysłanie na Sycylię i Wyspy Liparyjskie swoich czołowych działaczy. Pod koniec czerwca 1935 r. Konowalec chciał tam wysłać na krótko Omelana Senyka, Onacki opowiadał się za wtajemniczonym już w sprawę Turczmanowyczem, który pozostałby tam do zakończenia internowania¹⁷⁸. W kwietniu 1936 r. Konowalec wysłał do Włoch Iwana Gabrusewycza, a następnie w listopadzie Jarosława Baranowskiego¹⁷⁹. Działacze ci przybyli do Rzymu, ale już nie dostali się na Sycylię i Wyspy Liparyjskie¹⁸⁰. Ostatecznie Baranowski dotarł

¹⁷⁰ J. Konowalec do J. Onackiego, 31 maja 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 8 p. 194.

¹⁷¹ J. Onacki do J. Konowalca, 28 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 129; J. Onacki do J. Konowalca, 16 maja 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 137; J. Konowalec do J. Onackiego, 9 lipca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 159.

¹⁷² W marcu 1936 r. Kołodzinski prosił Contiego, aby ten przekazał Budakowi prośbę o przesłanie paszportów, M. Kołodzinski do E. Contiego, 7 marca 1936, AOYH, *ф.* 1, *оп.* 1, *сн.* 93, *апк.* 81.

¹⁷³ OUN z powodów konspiracyjnych nie chciała przekazać Włochom prawdziwych nazwisk działaczy, więc ten scenariusz jawi się jako skrajnie mało prawdopodobny, J. Onacki do M. Kołodzinskiego, 3 marca 1936 r., AOYH, *ф.* 1, *оп.* 1, *сн.* 93, *апк.* 80; J. Konowalec do J. Onackiego, 6 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 68; J. Konowalec do J. Onackiego, 13 marca 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 82.

¹⁷⁴ J. Konowalec do J. Onackiego, 14 maja 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 137.

¹⁷⁵ J. Konowalec do J. Onackiego 18 września 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 4, p. 138.

¹⁷⁶ J. Onacki do Konowalca, 16 maja 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, p. 137.

¹⁷⁷ J. Konowalec do J. Onackiego, kwiecień 1937, NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 3, p. 63.

¹⁷⁸ J. Onacki do J. Konowalca, 4 lipca 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 201-202.

¹⁷⁹ J. Konowalec do J. Onackiego, 4 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, 112; J. Onacki do J. Konowalca, 7 kwietnia 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 1, 114; J. Konowalec do J. Onackiego, 18 listopada 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 218; J. Konowalec do J. Onackiego, 27 listopada 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 227; J. Onacki do J. Konowalca, 20 listopada 1936 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 2, p. 220.

¹⁸⁰ J. Onacki do J. Konowalca, 17 marca 1937 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 2, folder 3, p. 47.

na Sycylię oraz Filicudi w kwietniu 1937 r.¹⁸¹. Niestety nie znamy dokładnego przebiegu toczonych tam rozmów. Chociaż po przyjeździe Baranowskiego sprawa zwolnienia działaczy OUN ruszyła z miejsca, to wydaje się, że o jej „rozwiązaniu” przesądziła zmiana w stosunkach włosko-jugosłowiańskich, zaś delegat OUN zwyczajnie ustalał kwestie techniczne.

Pewną rolę w rozwiązaniu kwestii internowanych odegrali ustasze. W lipcu 1936 r. doszło do spotkania Lorkowicia z Jarym. Chorwacki działacz pozostawał w kontaktach z internowanymi ustaszami. O ukraińskich nacjonalistach przebywających w obozie wypowiadał się on przychylnie, szczególnie chwalił Kołodzinskiego, Hnatiwa oraz działacza o przydomku Sam¹⁸² zaś konflikt, do którego doszło wyraźnie bagatelizował. Lorković oferował pośrednictwo ustaszy w sprawie internowanych Ukraińców¹⁸³. Zapiska z oczekiwaniami OUN została przekazana ustaszom w ciągu kolejnych dni. Ukraińscy nacjonaści oczekiwali włoskiej pomocy w transporcie trójki z Filicudi na Daleki Wschód oraz zezwolenia pozostałym działaczom na swobodne życie i poruszanie się we Włoszech, co jawiłoby się jako zaczątek przyszłej współpracy. Podnoszono również kwestię umożliwienia Banderze i Muszynskiemu kontynuacji studiów¹⁸⁴.

Zakończenie

Po latach Hryhorij Kupecki wspominał „czas mijał i pojechaliśmy do do chorwackich „ustaszy” na szkolenie. Czy to było to samo szkolenie, o którym często mówił Omelan Senyk, czy to tylko taka okazja trafiła się jakimś mimochodem? – nie wiem”¹⁸⁵. Te słowa zdają się dotyczyć istoty tego, czym był pobyt działaczy OUN w obozie ustaszy. Z jednej strony stanowił on następstwo ograniczonej współpracy, którą te organizacje prowadziły od początku lat trzydziestych i można sądzić, że było to praktyczne działanie mające w przyszłości sprzyjać równoległym wystąpieniom obu organizacji przeciwko Jugosławii i Polsce. Z drugiej jawił się jako rezultat splotu rozmaitych okoliczności zewnętrznych. Zbliżenie niemiecko-jugosłowiańskie, do którego doszło na początku 1934 r. zmusiło ustaszy do przeniesienia własnych czasopism z Berlina do Gdańska. Pomoc okazana w tym procesie przez Fedynę z pewnością sprzyjała zacieśnianiu relacji obu organizacji. Utrudnienia w działalności OUN w Niemczech i Wolnym Mieście Gdańsku, jakie zaistniały w 1934 r. w związku ze zbliżeniem polsko-niemieckim, podnosiły znaczenie współpracy z ustaszami. Okoliczności te zapewne skłoniły ukraińskich nacjonalistów do wysłania do obozu w Oliveto najbardziej zaangażowanego w działalność terrorystyczno-sabotażową Hnatiwa. Równoległe sytuacja ta utrudniała działaczom OUN otrzymanie fałszywych niemieckich paszportów, z pomocą których ukraińscy nacjonaści mogliby dostać się do Włoch. Umieszczenie w obozie Bandery

¹⁸¹ M. Kołodzinski do działaczy przebywających na Filicudi, 6 kwietnia 1937 r., AOYH, f. 1, op. 1, cpl. 93, apk. 110; M. Kołodzinski do E. Contiego, 13 kwietnia 1937 r., AOYH, f. 1, op. 1, cpl. 93, apk. 111.

¹⁸² N. Sam był to jeden z pseudonimów Gabrusewycza. Zarazem w liście jest mowa o „kumiwach”, a więc wyłącznie o ósemce działaczy OUN, którzy przebywali w San Demetrio, a następnie zostali internowani. Do tej grupy jak wiemy Gabrusewycza nie należał.

¹⁸³ J. Konowalec do J. Onackiego, NTSh, Onats'ky Papers, 9 lipca 1936 r., box 2, folder 2, p. 159.

¹⁸⁴ Oprócz tego za pośrednictwem ustaszy została przekazana Włochom ogólna zapiska dotycząca sprawy ukraińskiej, J. Konowalec do J. Onackiego, 13 lipca 1936 r., NTSh, Onats'ky Papers, box 2, folder 2, p. 165.

¹⁸⁵ Г. Купецкий, *Там де сонце сходить...*, s. 29.

i Muszynskiego było zaś działaniem stricte warunkowanym bieżącą koniunkturą (a raczej jej brakiem).

Internowanie ukraińskich nacjonalistów na Lipari wydarzyło się niejako przypadkiem przy okazji „rozwiązywania” przez władze włoskie kwestii ustaszy po zamachu w Marsylii. Również ich pobyt w Totorici, a także na Stromboli i Filicudi był funkcją relacji włosko-chorwackich, które znów były jednym z elementów stosunków włosko-jugosłowiańskich. Przymusowy pobyt na jaki byli skazani ukraińscy nacjonaści wywoływał wśród nich poczucie zniechęcenia i frustracji, co sprzyjało sporom i konfliktom. Nie sposób jednak wytłumaczyć zachowania części internowanych w Totorici, a następnie na Stromboli i Filicudi wyłącznie w ten sposób. Dość dobrze ujął to Kołodzinski, który w liście do Turczmanowycza z lata 1935 r. polemizował z tezą, że konflikty wynikały z jego skłonności do dowodzenia. Jak pisał: „tych ludzi dostałem gotowych, wychowanych, co mieli za sobą przeszłość. Trzeba byłoby zbadać to środowisko, wśród którego oni na takich wychowali się, bo kiedyś oni mogą nas zagłuszyć albo zniszczyć siebie i nas”¹⁸⁶. Niesubordynacja i skłonność do konfliktów części nacjonalistów ukraińskich sprawiły, że w PUN podjęto decyzję o wysłaniu ich możliwie najdalej od zasadniczych terenów działalności. Wybór padł na Mandżurię, gdzie potencjalne straty wizerunkowe związane z ich działalnością nie byłyby dla PUN problemem, zaś przygotowanie Kupeckiego, Hnatiwa i Fajdy do pracy w podziemiu mogło się okazać przydatne w pracy rewolucyjnej na terenach Dalekiego Wschodu Rosji w przypadku japońskiej interwencji wojskowej w tym kierunku, na którą ukraińscy nacjonaści liczyli. Jednocześnie nie byli to idealni kandydaci do prowadzenia działalności organizacyjnej. Sam Kupecki po latach przyznawał: „Naprawdę nie znalazło się między kadrami nacjonalistów za granicą kilku ludzi chociaż z jakimkolwiek doświadczeniem politycznym, znajomością nauk politycznych, zaznajomionych z techniką propagandy itp.? Naprawdę nikt nie pomyślał jakie wrażenie wywołamy u naszego „sojusznika”, że tak go nazwę, kiedy pozna on, jacy z nas „dyplomaci”, politycy, propagatorzy i wyzwoliciele narodu zniewolonego?”¹⁸⁷.

Historia pobytu ośmiu ukraińskich nacjonalistów w obozie chorwackich ustaszy i ich późniejsze internowanie jawi się nie tylko jako ilustracja tajnej współpracy dwóch rewolucyjnych organizacji, To również historia o tym, że działalność takich sił w znacznym stopniu jest zależna od niełatwych okoliczności zewnętrznych, w których muszą funkcjonować. Niejednokrotnie po latach, nieraz pod wpływem późniejszych wydarzeń mamy skłonność do przeceniania historycznej roli takich struktur. Tymczasem ich historia, to nie tylko głośne akcje sabotażowe i terrorystyczne, lecz również prozaiczne zmagania z brakiem środków finansowych i kadrami nieprzygotowanymi do realizacji dalekosiężnych celów.

¹⁸⁶ J. Onacki do J. Konowalca, 10 sierpnia 1935 r., NTSh, Onats'kyi Papers, box 1, folder 9, p. 227.

¹⁸⁷ Г. Купецкий, *Там де сонце сходить...*, s. 25.

Aneks: biogramy internowanych działaczy OUN

Mychajło Kołodziński (Budżak, Burun, Husar, Kum, Miszko, Braun, Henerał) urodził się 26 lipca 1902 r. w Potoczyskach nieopodal Kołomyi. Pochodził z ukraiñojęzycznej rodziny rzymskokatolickiej, co jednak nie pociągało za sobą polskiej tożsamości narodowej, a nawet propolskich sympatii¹⁸⁸. Działał w UW, w 1923 r. pierwszy raz został aresztowany. W następnym roku powołano go do wojska. Poza obowiązkowym szkoleniem ukończył szkołę podchorążych¹⁸⁹. Był również studentem prawa na Uniwersytecie Lwowskim¹⁹⁰. W lutym 1929 r. został referentem wojskowym w Komendzie Krajowej UW¹⁹¹. W październiku tego roku otrzymał wyrok więzienia za „zbrodnię zdrady głównej”¹⁹². Zwolniony został już w czerwcu 1930 r.¹⁹³ Kolejny raz z identycznymi zarzutami trafił do więzienia w styczniu 1932 r.¹⁹⁴. Po roku w więzieniu wyjechał za granicę. W latach 1933-1937 przebywał w obozie ustaty, a następnie na Lipari i na Sycylii. Po zwolnieniu wyjechał do Holandii, gdzie pracował w tamtejszym ośrodku referentury wojskowej OUN pod kierownictwem pułkownika Wołodymyra Kołosowskiego¹⁹⁵. W latach 1938-1939 zaangażował się w wydarzenia wokół Zakarpacia, stał na czele Ukraińskiej Obrony Narodowej, następnie był kierownikiem sztabu Siczy Karpackiej¹⁹⁶. W marcu 1939 r. zginął z rąk Węgrów nieopodal Sołotwyna¹⁹⁷.

Hryhorij Fajda (Bomba, Franz Gregor, Silvio Laotti, Ulreich Barfield) urodził się prawdopodobnie 9 lutego 1909 r.¹⁹⁸. Posiadał wykształcenie średnie¹⁹⁹. Był jednym z uczestników napadu na pocztę w Gródku Jagiellońskim²⁰⁰. W 1933 r. przebywał w Berlinie²⁰¹. W latach 1933-1937 r. w obozie szkoleniowym ustaty, a następnie na Wyspach Liparyjskich i Sycylii. Jesienią 1937 wysłany na Daleki Wschód. Działał w Ukraińskiej Siczy Dalekowschodniej, zajmując się organizacją jej przyszłych sił zbrojnych²⁰². Został pochwycony przez Sowietów i prawdopodobnie zginął z ich rąk w Mandżurii w 1945 r.²⁰³.

¹⁸⁸ В. Яшан, *Полковник Михайло Колодзінський*, s. 14.

¹⁸⁹ Тамże, s. 12.

¹⁹⁰ *В безконечній черзі...*, „Діло”, 1930, nr 120 (3 червня), s. 3.

¹⁹¹ R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 117-118.

¹⁹² *Wyciąg z protokołu wspólnego z dnia 8 października 1929 r.*, АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 24, арк. 7.

¹⁹³ АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 24, арк. 17.

¹⁹⁴ Kołodziński został oskarżony o „zdradę główną” wskutek napisania przez niego radykalnej broszury *Polskie powstanie 1863 (Polske powstannia 1863 r.)*, a także wystąpienia w Domu Akademickim we Lwowie z referatem *Nacjonalisci i wychowanie wojskowe (Nacjonalisty i wijskowe wychowanina) p. Michał Kołodziński w więzieniu*, АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 24, арк. 24; П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 288; *Арештування українського студента, „Діло”, 1932, nr 13 (21 січня), s. 5.*

¹⁹⁵ В. Яшан, *Полковник Михайло Колодзінський...*, s. 15.

¹⁹⁶ П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 554.

¹⁹⁷ В. Яшан, *Полковник Михайло Колодзінський (закінчення)*, s. 24.

¹⁹⁸ M. Kołodzinski do E. Contiego, 7 września 1935 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 71 зв.

¹⁹⁹ Г. Купецький, *Там де сонце сходить...*, s. 23.

²⁰⁰ П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 302-303.

²⁰¹ Г. Купецький, *Там де сонце сходить...*, s. 142.

²⁰² Тамże, s. 209.

²⁰³ Тамże, s. 475.

Roman Kucak (Kruk, Kuczerenko, Rudolf Kutscher, Ricardo Cubani, Walter Hober) urodził się 9 października 1913 r.²⁰⁴ W lipcu 1931 r. był zaangażowany za napad wóz pocztowy w Olszance pod Birczą w trakcie, którego zabił policjanta. Zaraz po wykonaniu „eksu” z towarzyszymi uciekł do Czechosłowacji²⁰⁵. Trafił do Pragi, a następnie do Liberca. W tym ostatnim miejscu dostał się w ręce czechosłowackiej policji i tydzień spędził w zamknięciu. Chociaż Warszawa starała się o ekstradycję Kucaka i jego towarzyszy, to Praga odmówiła (początkową zgodę ministerstwa sprawiedliwości, zablokowała MSW). Zamiast tego działacze OUN zostali wywiezieni na granicę z Niemcami²⁰⁶. W latach 1933-1937 w obozie ustaszcy, a następnie na Sycylii i Wyspach Liparyjskich. W kwietniu 1939 r. brał udział w szkoleniach dla oficerów przyszłego Legionu Ukraińskiego na zamku w Saubersdorf nieopodal Wiednia²⁰⁷. We wrześniu 1939 r. nielegalnie przekroczył granicę niemiecko-sowiecką, chcąc odnaleźć krewnych. W drodze powrotnej aresztowany przez Sowieców, trafił do Łagrów²⁰⁸. Jako obywatel polski w 1941 r. skorzystał z amnestii, będącej częścią układu Sikorski-Majski. Obawiając się odkrycia swojej przeszłości, zamiast do Wojska Polskiego w Orenburgu, ruszył na zachód, przekroczył front w Donbasie i zaciągnął się do pracy jako tłumacz przy armii niemieckiej. W lecie 1942 r. zrezygnował z pracy i wyjechał się do Lwowa. Uciekając z Galicji Wschodniej przed Armią Czerwoną trafił do Wiednia, gdzie zginął w alianckim nalocie pod koniec 1944 lub na początku 1945 r.²⁰⁹.

Hryhorij Kupeckij (Dżura, Borys Semenowicz Markiw, Georg Wetzki, Giovanni Rossini, Ricardo Berger) urodził się 21 stycznia 1909 r.²¹⁰ Razem z Fajdą w 1932 r. brał udział w napadzie na pocztę w Gródku Jagiellońskim, podczas którego został ranny w rękę²¹¹. Po nim najprawdopodobniej zbiegł za granicę. W 1933 r. przebywał w Berlinie²¹². W latach 1933-1937 w obozie ustaszcy, następnie internowany na Sycylii i Wyspach Liparyjskich. Jesienią 1937 został wysłany do Japonii i Mandżurii jako kierownik dalekowschodniej misji OUN. Aktywnie działał w Ukraińskiej Siczy Dalekowschodniej, pisząc jej odezwy i ulotki. W 1942 instruktor w obozie wojskowym dla uciekinierów z ZSRS nieopodal Harbinu²¹³. Przed zajęciem Mandżurii przez Armię Czerwoną wyjechał do Szanghaju. W 1948 r. emigrował do Kanady²¹⁴.

²⁰⁴ M. Kołodzinski do E. Contiego, 7 września 1935 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 71 зв; J. Stachiw podaje 1914 r., [С. Стахів] Є. Гарабач, *Роман Куцак-Кучеренко*, „Український Самостійник”, 1956, nr 28 (8 липня), s. 3.

²⁰⁵ П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 275; Є. Стахів, *Крізь тюрми...*, s. 20, 76; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 283; L. Kulińska, *Działalność terrorystyczna i sabotażowa...*, s. 236.

²⁰⁶ D. Svoboda, *Jablko z oceli - Zrod, vývoj a činnost ukrajinského radikálního nacionalismu v letech 1920-1939*, Praha 2021, s. 588; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 284.

²⁰⁷ Є. Стахів, *Крізь тюрми, піднілля й кордони. Повість мого життя*, Київ 1995, s. 75-76.

²⁰⁸ Там же, s. 80.

²⁰⁹ Там же, s. 112-114.

²¹⁰ M. Kołodzinski do E. Contiego, 7 września 1935 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 71 зв.

²¹¹ П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 302-303; R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów...*, s. 287.

²¹² Г. Купецький, *Там де сонце сходить...*, s. 142, 349.

²¹³ М. Посівнич, *Деякі аспекти...*, s. 127-129.

²¹⁴ Г. Купецький, *Там де сонце сходить...*, s. 469-470.

Mychajło Hnatiw (Zalizniak, Osa, Czornyj, Nicola Cernyk, Nicola Brandini, Enrico Italte, Serhij Iwanowicz Wasyliw) urodził się 2 listopada 1905 r.²¹⁵ Jego edukacja ograniczała się do kilku klas szkoły podstawowej²¹⁶. Jako działacz OUN od końca 1930 r. stał na czele organizacyjnej piątki OUN w Truskawcu²¹⁷. Był też członkiem bojowej piątki OUN w Drohobyczu²¹⁸. W lipcu 1931 r. stał na czele napadu na Bank Ludowy w Borysławiu, a na początku sierpnia dowodził „eksem” na urząd pocztowy w Truskawcu²¹⁹. Pod koniec tego miesiąca był zaangażowany w zamach na Tadeusza Hołówkę, po którym uciekł za granicę²²⁰. Trafił początkowo do Gdańska. Następnie schronił się w Prusach Wschodnich²²¹. W latach 1933-1937 w obozie ustaszy, a potem na Sycylii i Wyspach Liparyjskich. Jesienią 1937 r. wszedł w skład dalekowschodniej misji OUN. Pracował w Ukraińskiej Siczy Dalekowschodniej. W 1939 r. opuścił Harbin, wyjeżdżając do Szanghaju²²². Działał tam w ramach Ukraińskiej Hromady, na której bazie powstał Ukraiński Komitet Pomocniczy, zajmujący się wywożeniem Ukraińców z Chin do USA²²³. W 1948 wyjechał z Szanghaju do Argentyny²²⁴.

Łew Kryśko (Kris, Horyń, Leonard Kries, Leonardo Garda, Leopoldo Fredmann) urodził się 5 października 1907 r. w wsi Uniatycze w regionie drohobyckim. Należał do Płastu oraz do UW²²⁵. W 1930 r. został kierownikiem bojowej piątki OUN zorganizowanej w Drohobyczu przez Zenona Kossaka. Ponieważ Kryśko w tym czasie studiował na politechnice w Gdańsku, a do Galicji przyjeżdżał jedynie na czas wakacji oraz dla wykonania zadań nie był postacią znaną polskiej policji. Pod koniec 1931 r. został aresztowany. Był podejrzewany o napady na pocztę w Truskawcu, Bank Ludowy w Borysławiu oraz o udział w zabójstwie Hołówki. Wobec braku dowodów został zwolniony, po czym najpewniej wyjechał za granicę²²⁶. W latach 1934-1937 w obozie ustaszy, a następnie na Lipari oraz na Sycylii. Był członkiem sztabu Siczy Karpackiej²²⁷. W kwietniu 1939 r. brał udział w szkoleniach dla oficerów przyszłego Legionu Ukraińskiego w Saubersdorfie pod Wiedniem²²⁸. Działał w UPA, pomiędzy sierpniem, a grudniem 1943 r. kierował na Polesiu szkołą oficerską w ramach sotni „Drużynnyky”²²⁹.

²¹⁵ M. Kołodzinski do E. Contiego, 7 września 1935 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 71 зв.

²¹⁶ Г. Купецький, *Там де сонце сходить...*, s. 22-23.

²¹⁷ П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 283.

²¹⁸ Тамże, s. 274.

²¹⁹ R. Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacionalistów...*, s. 284-285.

²²⁰ П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 284.

²²¹ М. Климишин, *В поході до волі. Спогади*, т. 1, Детройт 1987, s. 94, s. 131; P. Fedusio, *Ukraińcy w Wolnym Mieście Gdańsku...*, s. 147

²²² Г. Купецький, *Там де сонце сходить...*, s. 224.

²²³ М. Посівнич, *Деякі аспекти...*, s. 130.

²²⁴ Г. Купецький, *Там де сонце сходить...*, s. 475.

²²⁵ M. Kołodzinski do E. Contiego, 7 września 1935 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 71 зв.; *Пластуни у визвольних змаганнях*, Нью Йорк 2002, s. 19.

²²⁶ П. Мірчук, *Нарис історії...*, s. 274, s. 288; *Пластуни у визвольних змаганнях*, s. 19.

²²⁷ Е. Стахів, *Крізь тюрми...*, s. 58.

²²⁸ Тамże, s. 75-76.

²²⁹ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacionalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s. 145.

Mychajło Muszynskij (Milko, Romano Magiore, Romano Edward) urodził się 24 grudnia 1911 r. w Przemysłu²³⁰. Pochodził z rodziny chłopskiej²³¹. Dwa lata działał w junactwie, rok był instruktorem junactwa, a następnie rok pracował w w Ukraińskim Biurze Prasowym w oddziale OUN w Berlinie²³². Muszynski trafił do Włoch w listopadzie 1932 r.²³³. Zrobił wówczas bardzo dobre wrażenie na Onackim²³⁴. Jego solidność doceniał też Konowalec²³⁵. Muszynski przejawiał zdolności organizacyjne. Faktycznie stanął na czele ukraińskich studentów we Włoszech, których następnie wprowadził ich do Gruppi Universitari fascisti²³⁶. Był też reprezentantem CESUS-a na Międzynarodowym Kongresie Studenckim w Wenecji²³⁷. Zdolnościom organizacyjnym nie towarzyszyły naukowe, na uniwersytecie szło mu kiepsko (częściowo w następstwie problemów zdrowotnych), wskutek czego lipcu 1934 r. miał niewielkie szanse otrzymania stypendium na kolejny rok²³⁸. W latach 1934-1937 w obozie ustazy, a następnie na Lipari oraz na Sycylii. Wiosną 1939 przebywał na szkoleniu w Saubersdorfie dla oficerów przyszłego Legionu Ukraińskiego²³⁹. W maju 1939 r. jako emisariusz PUN wyjechał do Hiszpanii, gdzie spędził półtora roku²⁴⁰. Następnie działał w Niemczech, w 1944 r. trafił do obozu w Sachsenhausen. Po zwolnieniu wyjechał do Włoch, a stamtąd w 1948 r. do Argentyny. Od 1965 r. w na emigracji w USA. Aktywny działacz melnykowskiej frakcji OUN. Zmarł 24 grudnia 1995 r. w Detroit²⁴¹.

²³⁰ Сл. п. Михайло Мушинський "Мілько", „Свобода”, 1995, nr 128 (8 липня), s. 3; M. Kołodzinski do E. Contiego, 7 września 1935 r., АОУН, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 71 зв.

²³¹ J. Onacki do Wołodymyra Kedrowskiego, 14 listopada 1932 r., [w:] Є. Оनाцький, *У вічному місті – II...*, s. 584.

²³² J. Onacki do M. Sciborskiego, 12 maja 1933 r., [w:] Є. Оनाцький, *У вічному місті – III...*, s. 194; M. Seleszko do J. Onackiego, 20 września 1932 r., [w:] Є. Оनाцький, *У вічному місті – II...*, s. 532-533; J. Onacki do J. Konowalca, 28 września 1932 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 543.

²³³ J. Onacki do W. Kedrowskiego, 14 listopada 1932 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 586.

²³⁴ „Bardzo dobry chłopiec. Rozumny, spokojny, zrównoważony. Chłopski syn, a ma w sobie tyle wrodzonego taktu niby pochodzi z najbardziej inteligentnej rodziny. Jeżeli wśród naszej młodzieży jest wielu takich, możemy być spokojni o tych, którzy nas zastąpią”, J. Onacki do W. Kedrowskiego, 14 listopada 1932 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 584; Onacki chwalił również „wielką energię” i „umiejętność pracy organizacyjnej” oraz umiejętności propagandowe Muszynskiego, J. Onacki do J. Konowalca, 8 grudnia 1933 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – III...*, s. 449-450.

²³⁵ J. Konowalec do J. Onackiego, 12 października 1932 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 551,

²³⁶ G. Rossoliński-Liebe, *Bandera. Faszyzm, ludobójstwo, kult. Życie i mit ukraińskiego nacjonalisty*, Warszawa 2018, s. 116; J. Onacki do J. Konowalca, 6 grudnia 1932 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 608.

²³⁷ J. Onacki do J. Konowalca, 20 czerwca 1933 r. [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – III...*, s. 227; J. Onacki do J. Konowalca, 22 sierpnia 1933 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – III...*, s. 352.

²³⁸ J. Onacki do J. Konowalca, 3 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 209; J. Onacki do J. Konowalca, 4 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 212.

²³⁹ Є. Стахів, *Крізь торми...*, s. 75.

²⁴⁰ М. Мушинський, *Місія до Іспанії*, [w:] Андрій Мельник. 1890-1964. Спогади, документи, листування, Київ 2011, s. 163-170.

²⁴¹ Сл. п. Михайло Мушинський "Мілько", s. 3.

Oleksandr Bandera (Sup, Tarasiuk Nicola Pelecchia, Nicola Wolf) urodził się 25 marca 1911 r.²⁴². Działal w „Płaście”, od 1929, był zwiadowcą 2 kurenia USP „Czerwona Kałyńa”²⁴³. W drugiej połowie listopada lub w pierwszych dniach grudnia 1932 r. trafił do Włoch na stypendium naukowe na uniwersytecie w Rzymie²⁴⁴. W tym czasie nie był jeszcze członkiem OUN. Dopiero w 1933 r. Konowalec mianował go kandydatem na członka²⁴⁵. Podobnie jak Muszynski Bandera dołączył do Gruppi Universitari fascisti²⁴⁶. W odróżnieniu od niego nie wyróżniał się zdolnościami organizacyjnymi, za to uczył się doskonale²⁴⁷. W efekcie Onacki określał go jako „wzór sumiennego wykonywania wziętych na siebie obowiązków”²⁴⁸. W latach 1934-1937 przebywał w obozie ustaszy, a następnie na Lipari oraz na Sycylii. Po opuszczeniu miejsca internowania wrócił na studia, zrobił doktorat z nauk polityczno-ekonomicznych, poznał żonę²⁴⁹. Latem 1941 r. wrócił na zachodnią Ukrainę. Według świadectw żydowskich współorganizował pogromy Żydów wokół Bolechowa²⁵⁰. W lipcu 1942 r. wywieziony do Auschwitz, gdzie zmarł (według innej wersji został zamordowany) w następnym miesiącu²⁵¹.

Skróty

CESUS - Centralny Związek Ukraińskich Studentów

NSDAP - Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników.

NTSh - Naukowe Towarzystwo Szewczenki w Nowym Jorku.

OUN - Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów

PUN - Kierownictwo (Prowid) Ukraińskich Nacjonalistów

UHRO - Ustasze - Chorwacka Organizacja Rewolucyjna

UWO - Ukraińska Organizacja Wojskowa

WMRO - Wewnętrzna Macedońska Organizacja Rewolucyjna

ZSRS - Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich

AOYH - Archiwum Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Kijowie.

²⁴² M. Kołodzinski do E. Contiego, 7 września 1935 r., AOYH, ф. 1, оп. 1, сп. 93, арк. 71 зв.

²⁴³ *Пластуни у визвольних змаганнях*, s. 4.

²⁴⁴ Bandera został zarekomendowany na stypendium przez KE OUN. Można przypuszczać, że odbyło się to nie bez inicjatywy jego brata Stepana, który wówczas zastępcą przewodniczącego tej struktury, J. Onacki do J. Konowalca, 6 grudnia 1932 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 608; J. Onacki do J. Konowalca, 28 września 1932 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 543; J. Onacki do J. Konowalca, 20 października 1932 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – II...*, s. 573.

²⁴⁵ J. Onacki do M. Sciborskiego, 12 maja 1933 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – III...*, s. 194.

²⁴⁶ G. Rossoliński-Liebe, *Bandera. Faszizm, ludobójstwo, kult...*, s. 116.

²⁴⁷ J. Onacki do J. Konowalca, 3 lipca 1934 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – IV...*, s. 209.

²⁴⁸ J. Onacki do J. Konowalca, 8 grudnia 1933 r., [w:] Є. Онацький, *У вічному місті – III...*, s. 450.

²⁴⁹ С. Бандера, *Мої життєписні дані*, [w:] Tenże, *Перспективи української революції*, Мюнхен 1978, s. 11.

²⁵⁰ G. Rossoliński-Liebe, *Bandera. Faszizm, ludobójstwo, kult...*, s. 363-364.

²⁵¹ Tamże, s. 381-382.

REFERENCES-BIBLIOGRAFIA**Archival sources:**

Shevchenko Scientific Society / Наукове товариство Шевченка (Nowy Jork), Onats'kyi Papers

Archiwum Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w Kijowie, (Архів Організації Українських Націоналістів у Києві, АОУН), ф. 1, оп. 1, сп. 24, 93, 94, 107.

Printed sources:

Akt oskarżenia przeciwko Stefanowi Banderze, Mikołajowi Łebedowi, Darji Hnatkiwskiej, Jarosławowi Karpyńcowi, Bohdanowi Pidhajnemu, Iwanowi Malucy, Jakóbowi Czornijowi, Eugeniuszowi Kaczmarowskiemu, Romanowi Myhalowi, Katarzynie Zaryckiej oraz Jarosławowi Rakowi [Warszawa 1935.].

Areštowanâ ukraińskogo studenta, „Dilo”, 1932, nr 13 (21 sičnâ), s. 5.

Bandera S., *Moï žittêpisni danì*, [w:] idem, *Perspektivi ukraińskoi revolúcii*, Mûnhen 1978, s. 1-13.

Borot'ba horvativ za volû, „Surma”, 1934, nr 1-2, s. 7-9.

V bezkonečnij čerzi..., „Dilo”, 1930, nr 120 (3 červnâ), s. 3.

Dokumenti i materialì z istorii Organizacii Ukraińskih Nacionalistiv, t. 2, cz 1, up. Ū. Čerčenko, Kiïv, 2010.

Dokumenti i materialì z istorii Organizacii Ukraińskih Nacionalistiv, t. 2, cz. 2, up. Ū. Čerčenko, Kiïv, 2007.

Klimišin M., *V pohodi do volì. Spomini*, t. 1, Detrojt 1987.

Kupec'kij G., *Tam de sonce shodit'.* Spogadi bojovika OUN na Dalekomu Shodi, Toronto 1988.

Mušins'kij M., *Misâ do Espanii*, [w:] Andrij Mel'nik. 1890-1964. *Spogadi, dokumenti, listuvannâ*, Kiïv 2011, s. 162-170.

Onac'kij Ê., *U vičnomu misti. Zapiski ukraińskogo žurnalista*, Buenos Ajres 1954.

Onac'kij Ê., *U vičnomu misti – II. Zapiski ukraińskogo žurnalista. 1931-1932 roki*, Toronto 1981.

Onac'kij Ê., *U vičnomu misti – III. Zapiski ukraińskogo žurnalista 1933 rik*, Toronto 1985.

Onac'kij Ê., *U vičnomu misti – IV. Zapiski ukraińskogo žurnalista*, Toronto 1989.

Organizaciâ Ukraińskih Nacionalistiv 1929-1954, Pariž 1955.

Sl. p. Mihajlo Mušins'kij “Mil'ko”, „Svoboda”, 1995, nr 128 (8 lipnâ), s. 3.

[Stahiv V.] *Mek, Mikola Mitlûk [Serbins'kij-Ker]*, „Ukraińskij samostijnik”, 1956, nr 42 (14 žovtnâ), s. 3.

Stahiv V., *Sim rokiv ukraińsk-ko-âpons'kih vzaêmin 1934-1941* (rozdil z knižki spogadiv “Silûeti postatej i fragmènti podij”), „Do zbroi”, 1955, s. 19-22.

[Stahiv Ê.] *Garabač Ê.*, *Roman Kucak-Kučerenko*, „Ukraińskij Samostijnik”, 1956, nr 28 (8 lipnâ), s. 3.

Stahiv Ê., *Kriz' tûrmi, pidpillâ j kordoni. Povist' mogo žittâ*, Kiïv 1995.

Studies:

Adriano P., G. Cingolani, *Nationalism and Terror Ante Pavelic' and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War*, Budapest 2018.

Arieli N., *Fascist Italy and Middle East, 1933-1940*, Basingstoke 2010.

Bosworth R., *Mussolini's Italy. Life under the Fascist Dictatorship*, New York 2014.

Fascism without borders: Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe from 1918 to 1945, red. A. Bauerkämper, G. Rossoliński-Liebe, Berghahn Books 2017.

Fedusio P., *Ukraińcy w Wolnym Mieście Gdańsku (1920-1939). Działalność organizacji ukraińskich na terenie Wolnego Miasta Gdańska*, [w:] *Między Odrą a Dnieprem. Wyznania i narody*, red. T.

- Stegner, Gdańsk 1997, s. 135-162.
- Heydenkorn B., *Wolne Miasto Gdańsk*, „Kultura”, 1959, nr 6, s. 131-135.
- Iordachi C., G. Miljan, „Why We Have Become Revolutionaries and Murderers”: *Radicalization, Terrorism, and Fascism in the Ustaša-Croatian Revolutionary Organization*, „Terrorism and Political Violence”, 2022, s. 1-20.
- Jareb J., *Publikacije domobransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.-1944.* - I. dio, „Časopis za suvremenu povijest”, 1994, nr 2, s. 241-255.
- Jareb J., *Publikacije domobransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.-1944.* - II. dio, „Časopis za suvremenu povijest”, 1994, nr 3, s. 413-426.
- Jareb J., *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006.
- Kulińska L., *Działalność terrorystyczna i sabotażowa ukraińskich organizacji nacjonalistycznych w Polsce w latach 1922-1939*, Kraków 2009.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.
- Motyka G., *Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, Kraków 2016.
- Sadkovich J., *Italian Support for Croatian Separatism: 1927-1937*, University of Wisconsin--Madison, 1982.
- Svoboda D., *Jablko z oceli - Zrod, vývoj a činnost ukrajinského radikálného nacionalismu v letech 1920-1939*, Praha 2021.
- Szczepanik J., K. Wilamowski, *Ustaszę i separatyzm chorwacki: przyczynek do badań nad chorwackim ruchem nacjonalistycznym*, „Przegląd Historyczny”, 1983, nr 1, s. 75-95.
- Torzecki R., *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy*, Warszawa 1972.
- Wysocki R., *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939. Geneza, struktura, program, ideologia*, Lublin 2003.
- Wojnar M., *Myśl polityczna Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w świetle nowych dokumentów*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 2020, r. 55, nr 2, s. 95-115.
- Zięba A.A., *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie i jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*, Kraków 2010.
- Bakanov A., *Organizaciâ ukraïnskikh nacionalistov i ustašskoe dviženie v 1930-1940-e gg.: sravnitel'nyj analiz*, [w:] *Organizaciâ vlasti v gosudarstvoh Balkanskogo poluostrova: ot Sredneevkov'â k sovremenosti Sbornik statej po materialam kruglogo stola molodyh učenyh (Moskva, 16 aprilâ 2011 g.)*, red. A. Čubarân, Moskva 2012, s. 64-91.
- Vinar L., *Èven Onac'kij – česnist' z naciêù 1894-1979*, N'û-Jork – Mûnhen – Toronto 1981.
- Vlasenko V., *Radikal'no-nacionalistične seredoviše mižvoênoi ukraïns'koï emigracii v piðdenno-shidnoi Èvropi*, „Sums'ka starovina”, 2016, nr XLIX, s. 23-42.
- Zajcev O., *OUN i avtoritarno-nacionalistični ruhi mižvoênoi Èvropi*, „Ukraińs'kij istoričnij žurnal”, 2012, nr 1, s. 89-101.
- Zajcev O., *Voêna doktrina Mihajla Kolodžins'kogo*, „Ukraiņa Moderna”, 2013, nr 20, s. 245-256.
- Zajcev O., *Nacionalist u dobi fašizmu. L'viv's'kij period Dmitra Doncovu 1922-1939 roki. Načerk intelektual'noi biografii*, Kiïv 2019.
- Koval'čuk V., *Organizaciâ Ukraïns'kih Nacionalistiv ta Ustaš's'ka horvats'ka revolucijna organizaciâ: sproba porivnâl'nogo analizu*, „Voêna istoriâ”, 2010, nr 6.
- Koval'čuk V., *Ukraïns'ke pidpillâ u listuvanni členiv OUN z italijs'kimi deržavnimi diáčami u 1930-h rokah*, „Ukraińs'kij arheografičnij šoričnik”, 2009, nr 13/14, s. 352-364.
- Kučeruk O., *Riko Ârij – zagadka OUN*, L'viv 2005.
- Mariszevič T., *Zovnišnopolitični zv'âzki OUN z „malimi” êvrops'kimi deržavami ta organizaciâmi pravoradikal'nogo sprâmuwannâ*, „Naukovî zošiti istoričnogo fakul'tetu L'viv's'kogo uniwersitetu” 2011, nr 12, s. 80-98.

- Mірчук P., *Naris istoriï Organizačii Ukraïns'kih nacionalistiv. Peršij tom 1920-1939*, red. Stepan Lenkavskij, Múnhen – London – N'ú-Jork 1968.
- Okabe J., *Dìal'nist' OUN v Harbìni ta vizit delegatìv OUN v Áponiù v 1937 r. Grigorij Kupec'kij ta áponci*, „Shodoznavstvo”, 2021, nr 88, s. 63-104.
- Posivnič M., *Deâki aspekti diâl'nosti Organizačii Ukraïns'kih Nacionalistiv na Dalekomu Shodì*, „Ukraïns'kij vizvol'nij ruh”, 2005, nr 5, s. 118-130.
- Posivnič M., *Ukraïns'ka nacional'na koloniâ v Mandžurii u 1920-1945 rr.*, „Naukovì zapiski Nacional'nogo uniwersitetu Ostroz'ska akademîâ. Ìstoričnì nauki”, 2010, nr 15, s. 43-54.
- Plastuni u vizvol'nih zmagannâh*, N'ú Jork 2002.
- Svit Ì., *Ukraïns'ko-âpons'ki vzaêmìni 1903-1945*, N'ú-Jork 1972.
- Ukraïns'ka presova služba*, [w:] *Enciklopediâ ukraïnoznavstva. Slovnikova častina*, t. 9, Pariž, N'ú-Jork, 1980. <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii264.htm>
- Ášan V., *Polkovnik Mihajlo Kolodzìnskij (u 40-rìččâ jogo smerti)*, „Surmač”, 1979, nr 1-2, s. 11-17.
- Ášan V., *Polkovnik Mihajlo Kolodzìnskij (zakìnčennâ)*, „Surmač”, 1979, nr 3-4, s. 24-29.

